CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 295 Subject:

Title: Bhatta Dipikā

Author: Khaṇḍadeva Scribe: –

Date of the work: – Date of the Ms.: VS. १८४४

Place of the work: — Place of the Ms.: –

Size: 10" by 4.4" Extent: 50 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: —

तंत्र० १

श्रीगणेशाय नमः ॥ प्रयोजनाभिसंबंधात् तद्देवं देशनिरध्यायैः प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयपदार्थे
ष्ववगतेऽधुना तेषां प्रयोगविध्यवगतानुष्ठानतंत्रत्वं निरूप्यते प्रयोगविधिर्हि सांगप्रधानभावना
याः फलार्थमेकेनैव कोनानुष्ठानं बोधयन्नेकवाक्योपादानात्साहित्यं बोधयति तच्चासति बाधके
एकस्मात्तावत्तत्त्वे कल्पते अत एवानेकोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तंत्रं अत एव न प्रसंगादावतिप्र
संगः तत्र प्रयाजादीनां सकृत्करणेऽपि प्रभुरोडाशादीनामदृष्टत्वाभावात् दधिपयोयागये
रप्युत्तरकार्यस्यैवोद्देशस्यानेकत्वान्नाव्याप्तिः अत एव तद्विजातीयविषयस्य सजातीयस्यैवे
त्यन्ये तत्र सजातीयसंनिधानात्स्ये चाग्नेयादित्रिकोद्देशेन सकृदनुष्ठानात् विजातीययोर्दधि
पयोयागयोरपि तत्त्वाच्च तदुभयोद्वात्तत्वेन च दर्शपूर्णमासाद्यनेकप्रधानस्थले किं षड्यागे
भ्योप्येका फलव्यक्तिरुत तत्तद्यागेभ्यो भिन्नं फलं संफलमिति चिंतनीयं फलव्यक्तिभेदे हि तेषां
राकप्रयोगविधिपरिग्रहासंभवान्न तंत्रत्वसंभवः तत्र तत्तदुत्पत्तिवाक्येषु तत्तद्यागानां निर

रामo १

पेक्षसाधनत्वेन विहितत्वात्तदनुवादेन विधीयमानः फलसंबंधोऽनुवाद्ययागगतसाहि
त्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकमेव विज्ञायते अतस्तत्तदुत्पत्तिवाक्येष्वेव तेषां प्रयोगविधिः
पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादौ च पौर्णमास्येकत्वयात्र विधिः तेन सामान्यविहितपूर्वा
क्तादिकालबाधेनैकस्यामेव त्वमावास्यायां द्वित्रयं कार्यमिति प्राप्ते उच्यते वाक्येषूत्पन्नानामपि फ
लसंबंधित्वेन विनियोगविधिकारणाद्विनियोगविधिविषयतया फलोद्देशेन यागानामेव
विधेयत्वावगतेस्तद्विशेषणीभूतस्य साहित्यस्य तंत्राभिधानाचगतस्य विवक्षितत्वात्सर्वैरप
एकैव फलव्यक्तिः सर्वेषां हि दंडचक्रादिवत्समुच्चयेन कारणत्वोपपत्तेः अत एव तेषां वक्ष्यमाण
विधयैकप्रयोगविषयत्वस्याप्युपपत्तेर्युक्तं तंत्रत्वं किंचैवं पौर्णमास्यस्यासादिवाक्यवैय
र्थ्यापत्तिः पृथगयतत्तद्यागस्य फलत्वेकाले यस्य प्रमाणाभावेनैकस्याः पौर्णमास्यां यागत्रयक
रणानुपपत्तिः अस्मन्मते तत्त्वस्यैकप्रयोगविधानार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्न वैयर्थ्यं अतः

तंत्र॰ २

फलवाक्यैकफलव्यक्तिंप्रतिपत्तौंदंडचक्रादिवत्समुच्चयाचगमात्तस्यमाशारीत्यान्त्रयाणां
मेकप्रयोगोपपत्तेर्युक्तमेवविजातीयप्रधिपयोयागाहीनात्तेत्रत्वंसजातीयप्रयाजादीनांचा
ग्नेयादिभेदेपितंत्रत्वंअंगानांतुइदमपुयोह्यातएवप्रयाजाद्यंगानांकृतत्वप्रकारख्या
फलंप्रतिविकल्पेनकारणतोत्तसमुच्चयेनेतिचिंतातत्रप्रधानानांप्रत्येकोत्पत्तावपिवियोगसा
हित्यावगमाद्युक्तोदंडचक्रादिवत्समुच्चयः।अंगानांतुप्रत्येकमुत्पन्नानांप्रत्येकमेवप्रयो
जनाकांक्षावशेनविनियोगविधिकल्पनात्तत्तत्पिराकस्यप्रधानस्यैकस्मिन्नेवकृतत्वप्र
काराख्येफलेसर्वेषामंगानांतत्रसाहित्यानवगमाद्विकल्पेनेचतत्रशास्त्रीयप्रमितान्यायेनकारणा
तानचनिरपेक्षकरणत्वावगमेपिबहूनांगानांसामर्थ्याद्रूपसाकरणेफलभूमातदर्थितताभा
वेनएकेनैवकृतत्वप्रकारसिद्धिरितिवाच्यं।साहित्यबोधकाभावेईदृशकल्पनायाअन्याय्यत्वात्
अतोव्रीहियवादिवद्विकल्पएवएवंचवैकल्पिकानामंगानांएकैकस्यांगस्यसत्वेपिप्रधा राम॰ २

नप्रयोगविधिनैवप्रयोगविधानेएकांगविशिष्टप्रधानप्रयोगकरणापत्तेःसंप्रतिपन्नरेव
ताकविजातीययागानांसाहित्यानवगमान्नतंत्रत्वंवस्तुतस्तुसन्निधोपजातीयादिप्रत्येकविधि
श्रवणावैयर्थ्यापत्तेःप्रधानप्रयोगवाक्येअंगानामश्रवणाच्चप्रयाजाद्यंगानामुत्पत्तिविनियोगयो
रेवप्रयोगस्यापिपार्थक्येनैवप्रतीतेःसत्तरणनतंत्रत्वेनवाप्रधानप्रयोगमध्यपातोपिअपि
तुएकंकंचिदंगंप्रधानप्रयोगाद्बहिःप्रयोगकार्यमितिप्राप्तेपृथगुत्पन्नानामंगानांपृथगेव
प्रयोजनाकांक्षत्वेपियत्कस्यप्रधानस्यैकएवफलाधानसामर्थ्याद्विधाख्यउपकारःसकृदेव
स्वोपायमपेक्षतेअतस्तत्पैकपैवाकांक्षयाखलेकपोतन्यायेनयुगपत्सर्वेषामंगवाक्यानां
प्रधानोत्पत्तिवाक्यैकवाक्यतामेत्यसन्निहितेधागोपकृत्तप्रधानेनैवभावयेयदिसेवविधि
नियोगविधेरेकस्यैवकल्पनादेकवाक्योपादानेनसर्वेषामंगानांकृतत्वप्रकाराख्येफलेजन्य
मानेसाहित्यावगतेःप्रधानचरवागांनामपिपूर्वंतंत्रत्वंवस्तुतस्तुप्रधानाकांक्षासहकृतप्रा

तंत्र· ३

प्राथमिकांगाकाङ्क्षामात्रेण तत्तन्मात्रविषयकविनियोगकल्पनोपपत्तावुत्तरांगप्रतीक्षणे प्रमाणा
भावात् सन्निधानेन कृतप्रकारं भावयेत् तूर्णनपाद्यागेन कृतप्रकारं भवयेद् इत्येवं प्रीतीस्विकविनि
योगविधिः। अत एव वैमृधादावतिदेशोपपत्तिरपि। तत्र ह्याहि प्रयाजादीनां प्रकृत्यंगस्य वैमृधो
पविकृत्यंगत्वं समकालं तया अङ्गस्यैव वैमृधस्य प्रकृत्यंगत्वापत्तेः पश्चात् इति दिशा प्रयाजाद्यंगा
करणापि कृतत्वेन गुणापत्तिः विनियोगविधिभेदे तु वैमृधांगताबोधे व्यतिरेकेणैव प्रयाजादि
नामंगताबोधोपपत्तेर् इति देशकल्पनया वैमृधेगविशिष्टबोधोपपत्तेर्युक्तं तत्र माने ऽन्तवैगुण्यं प्र
त एव विनियोगविधिभेदसत्त्वेपि प्रयोगविधेरैक्यमाशये वैवांगसमुच्चयरूपापात्तिनीयः। तथाहि
नांगविधिषु सत्स्वपि विधिश्रवणात् प्रत्येकप्रयोगविधाने ऽन्यत्वतिविनैव चरितार्थस्य प्रयोगोपिता त्वपि वे
कल्पने गौरवात् प्रयोगस्यान्यतः सिद्धत्वाच्च अत एव सन्निधोपजतीत्यादौ विधिश्रवणात् प्रयोगाशे राम·
नवादएव नचैवमत्यन्ततेप ख्यातांपदमावेशापि सिद्धेर्लेङ्श्रवणा वैयर्थ्यं तदभावे प्रवर्त्तनाचोचा ३

भावेन यागस्यैव समानपदस्य स्याभाव्यत्वप्रसक्तौ तस्य प्रयोजनाप्रधानकोसत्त्वेनांगत्वानापे
त्तेः। अश्रोत्पत्तिवाक्येषु विधिश्रवणेपि न तत्र प्रयोगविधानं अपि तु नाप्रयोगविधावेवलास्व
देगविधीनामप्येकवाक्यतां कल्पयित्वा पौर्णमास्यां संगेः पौर्णमाससमेज्जकेः प्रधाने कर्त्तेरिभ
वतीत्येवं प्राधानप्रयोगविधिनैवांगानामपि प्रयोगविधानं अतश्चातत्रैकवाक्योपादानात् प्रधा
नानामिवांगानामपि साहित्यं रूपादेरविशेषणापत्तावाद्विवक्षितमितियुक्त एव समुच्चयः। पात
त्पत्तिवाक्ये विनियोगवाक्ये चैकैकस्यांगस्य निरपेक्षस्य साधनतामोत्पत्तिवाक्ये प्रधानानामी
वीवान्तरकार्ये निरूपिते तिन कश्चिद्दोषः। अत एव तत्र प्रयोगवाक्याच्चगतसमुच्चयानुरोधेनावा
न्तरकार्येषु वैज्ञास्यकल्पनापरमापूर्वस्थानापन्नमपि स्वर्गकाराणोपकाररूपमपूर्वमुपदिपरमा
पूर्वप्रधानेष्वस्तित्तरांगच्छायावश्यकान्यथानैतिकोत्कर्भविस्तरः। अवान्तरकार्ये न्तु पत्र प्रयो
गविधितःपूर्वनेकत्वं प्रमाणाभावात्तरांगावधारितं तत्र प्रयोगविधिना समुच्चयस्यैवावगमात्

दकल्पनैवयज्ञत्वेकमेवसामर्थ्यविनावधारितयथाव्रीहिपवादौतच्चविकल्पिकयोरेकदायो
गविधिनाप्रयोगविधानान्नसमुच्चयः।यत्रचैकपश्वाद्यर्थोचित्रादौनाममदृशार्थानामपिनैकप्र
प्रयोगविधिनासमुच्चयावगतेसर्वैरंगैरेकवाक्यतापकारसिद्धिः संप्रतिपन्नदेवताकस्यलेव
तेनत्वंप्रधानप्रयोगात्तपातश्नस्तलमएवसत्त्रभाष्ययोरप्यस्मिन्नेवार्थेयोजनास्थीमिहन्नेया
।कर्मणांकाम्यानांकर्मणांभूयफलकामनायांपुनःपुनरावृत्तिर्नवेतिचिंतायांसकृत्करणेपिसाम
ग्रीसत्वनपुनःपुनःकामनायांपुनःपुनःफलोत्पत्तिसंभवान्नावृत्तिः तथाहियदातावत्फलोत्पत्तेः
पूर्वमेवफलांतरापेक्षातदातत्फलंव्यक्तुलादिकापूर्वस्यैवसत्वात्तेनैफलांतरोत्पत्त्युपपत्तिः।
नचैकमपूर्वएकमेवफलव्यक्तिमुत्पादयतीत्यत्रनियामकमस्तिप्रतिबंधकसत्वेनफलधारा
याभावादपितन्निशमत्वात्प्रतिबंधककल्पनस्यचापूर्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणेफलोत्पत्तिप्रसंग
नतवाप्यावश्यकत्वात्नचसकृत्कृतकारणाजन्यापूर्वव्यक्तेराद्यफलव्यक्त्युत्पत्त्यानाशाभ्यु

लांतरोत्पत्त्युपपत्तिः।क्षीणेतेचास्यकर्माणिज्ञानाग्निः सर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेर्जुनेत्यादि
श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनयातत्वज्ञानस्यैवापूर्वनाशकत्वेनफलस्यतन्नाशकत्वेप्रमाणाभावात्
फलैकनाश्यत्वेपशुपुरोडाशोपकारजननेनैवनाशात्स्वरूपकारजनकत्वानुपपत्तिप्रसं
गसिध्यनापत्तेश्चअत्रफलात्मनेतरमपिअपूर्वस्यसत्वात्फलांतरकामनायांसत्त्वात्तेनैवा
पूर्वेणफलांतरोत्पत्तौनकिंचिद्बाधकंपदितचअपूर्वकल्पनायांप्रमाणाभावात्कृतयागादात्म
नःफलइतिपक्षोक्तपक्षमाश्रीयतेतत्रस्मृतरापिएकस्मिन्नमनिसकृदेवकाम्यकरणमितिप्रा
प्तेनतावत्कृतयागादस्मनःफलंयागेनात्मनिअतिशयानाधानेयागकरणादेवयागकरणाप्रागपि
आत्मसत्वेनफलोत्पत्त्यापत्तेः।यागध्वंसविशिष्टस्यफलजनकत्वांगीकारेध्वंसस्यैवतद्व्यापत्तौअ
पूर्वाधिकरणोक्तदूषणप्रसंगात्नाप्यपूर्वस्यज्ञानैकनाश्यत्वंतद्यात्वेप्रयाजापूर्वाणामपि
सत्वेनविकृतौतत्कारणानायत्ताअज्ञभागादेहेनैतोपशोकरोतीत्यादिनिषेधानपपत्तेः।

ब्रह्महत्याजन्यपापापूर्वस्य नरकभोगेपि सत्त्वेन पुनर्नरकान्तरप्रसंगाच्च न च तत्र कामना
भावान्न पुनरनुत्पत्तिः। फलकामनायाः प्रवृत्तिप्रतिकारणत्वेपि फलं प्रत्यकारणत्वात्। अतो ऽव
श्यं पक्षसमवायादिसंबंधेन फलं तत्राभावीपविशेषणतासंबंधेनापूर्वनाशादिरेव का
र्यकारणभावः कल्पनीयः। अत एव जीवन्मुक्तशास्त्रमप्युपपद्यते। अत्र च पक्षे दर्शेन ताद
श्यपूर्वसाधनीभूतक्रियानुष्ठाने तस्यैव फलत्वं न त्वानुषंगिकजन्यस्यापि संसर्गारंभक
शरीरोत्पत्तावपूर्वनाशानंगीकारात्। अतश्च पर्युपुरोडाशोपकारोस्तु तावपि तस्य फलत्वा
भावान्न तेन प्रयाजाद्यपूर्वनाशः। अत एवैकेनाय वैरागकस्यैव फलस्योत्पत्तेः फलांतरार्थं
पुनमेव पुनःपुनः काम्यकरण। अत एव तेषां ये प्रथमे यजेरन्तेषां गौरतिरात्रोथ द्वितीये ते षा
मायुरिति लिंगमप्युपपद्यते क्रियाणां अवघातादिक्रियाणां दृष्टार्थत्वस्य द्वितीयेस्थापितत्वा
त तन्निरोधेन यावदेहं तथैवावघातस्यावृत्तिरिति तदधिकरणप्रयोजनमेवेदं तत्र प्रसंगा

दिहोच्यते न च दध्यमनलिप्तानरूपस्यावघातस्य तत्पादार्थस्यावृत्तौ कश्चिद्बाधः। आवृत्ति न
दनावृत्तेरपि शास्त्रेणानुक्ततया प्रयोजनानुरोधेनावृत्तौ वाधकाभावात् यत्र तु दृष्टसंभवाद
दृष्टार्थो वधात्तस्य तत्रानावृत्तिरेव यथा चयने औदुंबरमुलूखलं वल्कस सर्वौषधस्य पूरा पित्वा
वहंतीत्यत्र तु दृपदद्धातीति अत्र वितुषस्य सर्वौषधस्याग्रे विनियोगाभावात्समनावघातसंस्कृतस
र्वौषधपूरणस्यापद्यानोपयोग्युलूखलसंस्कारार्थत्वप्रतीतेरवघातस्यादृष्टविषयास वौषध
संस्कारत्वेपि वैतुष्यप्रयोजनकत्वाभावेनावृत्त्यनापत्तिः। अवघातस्याराडुपकारकत्वेनस्तत्वो
क्तत्ववहृण एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनःपुनः क्रियमाणेषु रंगैः प्रयासगौरवेण फलाधिक्यमन्वानस्यो
त्तरं नतावत्फलोत्पत्तेरौत्पत्तौ प्रमाणाभावात्। न एकस्मात्प्रधानादेकस्यैव फलस्योत्पत्तिनियम
न प्रधानावृत्त्यभावे सामग्र्यभावेन फलांतरोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् नापि तस्यामेव फलव्य
क्तौ अतिशयमात्रमतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादीवत्फलेभूमासाहित्रातत्तथू विरेके गाक्र

तै·
६

त्युपकारसिद्धिः प्रमाणाप्रमितात्त्वैव तद्विधिवैयर्थ्यमिति याकल्प्यत पथा षोडशिग्रहणात् यथा
वारणकाद्दैयाघट्टैपत्नादौ प्रकृते त्वङ्गविधीनां सकलकरणेन चरितार्थत्वात्तेत्तोऽधिकत्वात् उपकारमात्रा
पेक्षितया पुनरावृत्त्यनापेक्षकृत्वा पृष्ठषेधामात्रेणौ व्याख्यातौ फलाधिक्यप्रमाणाभावः। अत्र हि
पशुप्रालम्भे तैत्यादौ महान्भ्युदयलक्षणे त्वेयत्र स्वल्पस्तत्रापि न फलेतारतम्यमित्युक्तौ भाष्ये तत्त्र प्र
याजादीनां पुनःकरणेकासंभावनागारद्वारि हिरण्यादौ समीचीनगोदानेफलाधिक्यमस्त्येवेति ध्ये
ये वहुवचनेन वसंतायकपिंजलानालभेतेत्यादौ यत्र वहुवचनं श्रुतं तत्र तस्याव्यादिपरादं पर्य
न्तं सर्वसंख्यावाचित्वात्तु त्र्यादिसंख्यानामपि शाब्दीयत्वेन तत्करणे फलाधिक्यं न हि वहुवच
नस्य त्रित्वमेवार्थः चत्वारो ब्राह्मणा इत्यादौ च त्र्यादिसंख्यास्वपि प्रयोगात् अस्तु वा नानार्थ
त्वमित्या वहुवचनस्य द्वित्वाधिकसंख्यायामेव शक्तिः। अत्र तत्र पशुमालभेते त्यत्र महत्त्वश्रुग्र
हणेपि यथा नावैगुण्यं तथा च त्र्यादिग्रहणेपि अस्तु वा धर्म्यं चित्वा कपिंजलो धिकग्रहणेपि

राम०
६

त्वानियमेन हिंस्यादिति निषेधप्रवृत्तेः संभावितत्वात् दर्शपूर्णमासयोर्ब्राह्मणांस्तर्पयीत वा
इत्यादौ तु त्रित्वग्रहणे तु नैव किं विस्मरणोपशमाद् इति प्राप्ते सत्यं द्व्यधिकसंख्यैव वहुवचनस्या
र्थः। तथापि चतुरादिग्रहणे ग्रहणस्यावश्यकत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन त्रिभिरेव शा
स्त्रार्थोपपत्तेर्नाधिकग्रहणम्। अत एव गोदद्यादित्यादौ महोपकारकगोदाने अल्पोपकारक
गोदानाभावस्तत्र दातृहानेफलाप्रकर्षं प्रकृते तु नैवं। अत एव कस्मायामप्यत्र वलिन्यादौ ज्ञान
भोक्तव्याः पार्जन्यान्तेषामेकाग्रो दश मद्रा इति लिंगमप्युपपद्यते ऽन्यथा सुसान्नाय्यदोहाधिकारे वाप्य
तस्मिन्द्वितीयदोहपिलाविस्रवाणा वाजनन्वारभ्यत ह्वीमुतरादोहयतीति श्रूतेनैतच्चापि पूर्ववत्तिस्
एवोत्तरादोहयितव्याः। न च नास्येतां रात्रिं पूमाराणपि पयोलमेरन्नाग्निहोत्रं जुहोतीति वच
नेन साकल्यप्रतीतेर्न त्रित्वनियम इति वाच्यो आद्यवाक्यस्य पयःप्रतिषेधपरत्वेन द्वितीय
पयस्तत्त्यर्थुदासपरत्वेन च सार्थक्योपपत्तेर्न तत्र वाक्यस्य साकल्यपरत्वाभावात् इति प्राप्ते नानयोः

प्रतिषेधपर्युदासौ अहस्थार्थत्वप्रसंगात् अपि शब्दवैयर्थ्यप्रसंगाच्च यत्त एव तद्बलेन साक
ल्येन दोहनप्रतीतेरस्तरादोहपतीत्यमनुवादेनत्वारंभमात्रविधानार्थः। तत्क्लीभाचस्यमंत्र
विधानाभावादेवप्राप्तत्वात्ते भाष्यकारेणात्तक्लीपदस्यापाठाच्चावहुदुग्धीन्द्राय तिदा चं वि
सर्जतेत्यनेनवाग्विसर्गमंत्रस्यविनियुक्तत्वेनत्तदुत्तरकालीनेदुत्तरादोहनेवाग्विसर्गस्य
प्राप्तेश्च अतोत्रयावत्स्वदोहनमितिप्राचः। वस्तुतस्तुनतावन्नाप्सैतामित्यादिनानयावत्स्व
दोहनंविधिपत्ते शब्दान्तस्याप्रतितेः लक्षणायाप्रमाणाभावाच्चनचगादोहयातोसामान्यवि
धिनागोत्रित्वेप्राप्तनाप्सैतामित्यनेनतदर्थवादेनतात्पर्यग्रहाद्यावत्स्वदोहनसिद्धेरुत्त
रादोहयनीत्यनवादइतिवाच्यंसामान्यविधेर्मूलकारैरप्यलेखनात् सत्वेपिवायावत्स्वदो
हनस्यवाग्विसर्गोत्तरमेवप्राप्त्यापत्तावुत्तरादोहयतीत्यनेनवाग्विसर्गस्य। विधिर्वावा राम॰
मेधादापत्तेश्चसामान्यविधिनाहियावत्स्वदोहनेविहितेवाग्यमदशायामेवसर्वासांदो ७

हनापत्तिसर्वदोहनेमंत्रप्राप्तिप्रसंगश्च यद्यपि च क्वापि दोहनेमंत्राभावस्तथापिदृष्टलोक इति
दुह्यमानास्वनुमंत्रणस्य सर्वत्रप्राप्तिः केन वार्यते यद्यपि च साविश्वायुः सा विश्वव्यचाः साविश्व
कर्मेति आनीयमानानुमंत्रणानीत्रयाणामेवसमाम्नातत्वात् गोत्रयदुग्धस्यसमंत्रकसमानयनंअम
साममंत्रकमित्येवं विशेषोलभ्यते तथापि दुह्यमानानुमंत्रणस्य सर्वत्रप्रसक्तौपुनस्तत्क्लीभाचवि
विधानेवाक्यभेदस्तद्वस्थ एव अतोत्र गोत्रपदोहनोत्तरकालनोवाग्विसर्गोनत्वाभिमलक्ती
भावविशिष्टोत्तरादोहनमेवविधीयतेतत्र च पर्वाधिकारणाच्चत्रित्वेप्राप्तेएतदर्थवादेनैवनाप्से
तामित्यनेनतात्पर्यग्रहान्नित्यनियमः। अत एव गादोहयतीति विधिसत्वेतेनगोमात्रविधिना
नियमान्नमहिष्यादिप्रसक्तिः। अत एव चोत्तरादोहयतीत्यनेनवहुत्वनियमान्नेकद्विगोदोहने
पिशास्त्रार्थसिद्धिः। न तत्रैद्भुना च त्रित्वानियमः। प्रधान पत्राने कानिप्रधानि पृथग्यत्नानि एकापू
वार्यत्वेनसमुच्चयेनविनियुज्यन्ते तत्रसत्स्वप्येकविनियोगविधिविषयत्वेऽसत्ति विधिभेदेन

तं॰ ८ प्रयोगविधिर्भिन्न एव विशेषतश्चाग्नेयाद्युत्पत्तिवाक्येष्वेव प्रयोगान्वयिकालश्रवणात् अतश्च
प्रधानविप्रयोगविधिविधेयानामंगानामपि भेदेनैवानुष्ठाने न चैवं पौर्णमास्यां पौर्णमास्याय
जेतेति वाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तिः आग्नेयादित्रिकस्य विभज्य पौर्णमासीष्वनुष्ठानप्रसक्तौ तस्यैकस्मिन्नेव
पौर्णमास्यां कर्तव्यत्वविधाने नार्थवत्वात् तेनैकस्यामेव पौर्णमास्यामन्वाधानादिवद्गुणानामाग्नेयप्र
योगं समाप्याग्नीषोमीयस्य कार्यः । अस्तु वा विनियोगविधेरेकत्वदर्शनेनैव प्रयोगविधेरप्येकत्वं दर्श
पूर्णमासादिषु च पौर्णमास्यां पौर्णमास्यामित्यादिनैव प्रयोगविधिद्वयविधिस्तथापि तत्कस्यामेवैको
प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिन्यायेन प्रयाजाद्यंगानामपि निर्वापादिसंनिपत्योपकारवदावृत्तिप्रधानं
भेदेनैवानुष्ठानं अत एवारादुपकारकांगसाधारण्येन सर्वावृत्तिप्रसक्तौ सहावस्थितिसहपिंडघाती
त्पनेनाचक्षाणास्ते सहत्वाविधिरूपप्रयोगेपूक्तैवैतत्तदपूर्वस्य फलनाश्यत्वेनाग्नेयोपका राम॰
रारब्धफलोत्पत्त्या प्रयाजादिजन्यापूर्वनाशस्यावश्यकत्वेनाग्नीषोमीयोपकारार्थं पुनरंगान् ८

धानस्यावश्यंभावात् अतः आवृत्तिः प्रधानभेदेनांगानामिति प्राप्ते नोच्यते विधिभेदेन प्रयोगवि
धिभेदेऽपि तस्यावचाद्विनियोगविध्येकत्वेनैकस्यैव प्रयोगविधेरसति विशेषश्रवणे सर्व
त्र कल्पने अत एव दर्शपूर्णमासादौ पत्रपौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत्यादिविशेषश्रवणान्न
सत्यपि तस्मात् भेदकस्मिन्विनियोगविधौ प्रयोगद्वयमिष्टमेवेति वक्ष्यते न त्वेतावता तस्य प्रधा
नानां वृत्तप्रयोगविधयः उत्पत्तिवाक्ये कालश्रवणस्य फलसंबंधासिध्यर्थकत्वेनोक्तत्वात् त
अतश्च नैतावत्प्रयोगविधिभेदादंगावृत्तिः । नाप्येकप्रयोगतया च प्रधानभेदात्तत्रैकेषामपि प्र
धानानामेकदेशकालकर्तृकत्वेनाग्नेयमात्राविशेषत्वात् तयासकल्कतैरेवांगैरुपकारसिद्धेश्च
वृत्तौ प्रमाणाभावात् न चानन्तर्याद्व्याप्त्यमाविशेषत्वं प्रकरणेनस्तर्वगतांचोद्ये आनंतर्यस्या
नियामकत्ववत्सकृत्कृतस्याप्युपकारकत्वे तत्स्यादपेक्षणीयत्वनियामकत्वाभावात्
अत एव पत्रनिर्वापादौ मन्त्रमात्राविशेषतात्तत्रमेद एव तद्दवादत्वेनैव च सहत्वविधि

तं०
८

॥ अतः सिद्धं प्रधानभेदेष्वग्न्याद्यमाराविशेषत्वेनांगत्वं तत्र त्वं अतएव चतुर्दशपौर्णमास्यामामु
तयइत्यादिलिंगमप्युपपद्यते एवं च यदुद्देश्यकानुष्ठीनविषयीभूतक्रियाजन्यं परूप वेन
भोशप्रतीतहंतिभेदेश्यस्याकारणात्तेतिकर्त्यनाग्न्येयोपकारमात्रयातन्नाशः॥ अपितु अतिमप्र
धानोपकारेणैवविनागानां पृथक्करणाय तिः यत्र चैकमेवप्रधानं तत्र तदेव निमित्तमिति त
दुत्सस्यैव नाशः॥ आवश्यकं चेदमतिमत्वादानेअवद्यातनियमादृष्टार्थं प्रयाजाद्यपूर्वस्यप
रमाए वैपयोगित्वेन तत्रातिमत्वानादानेपिष्ठतिविरहान्नव्याख्या तं अग्नेपेक दव्यग्रीवमालमेत
सौम्यं च मेत्राग्नेयं कक्षग्रीवपुरोधायां समईमान इति श्रुतं अत्रा सभेतपदानुसंगेणा वा क्युत्रये
णायागत्रयोत्पत्तिं विधाय चतुर्थीनालभतेसनेधाहोरानुसंगोव्याप्तिसाहित्येन सर्वेषां फलसंबंध
॥ ननु स्पर्द्धमानापदानुसंगेणा वा क्युत्रयमेवं गीकृत्य प्रयोले केफलसंबंधः॥ तथा त्वद्वितीयाग्नेयवा
क्यस्यैवेपथ्यीयत्तेः॥ अतश्च त्रयाणां पश्चयागानामेकप्रयोगतासिद्धौ किमाग्नेयद्वयस्य संप्रति

राम०
८

पन्नदेवताकत्वात्सान्नाय्यवत्तंत्रेणप्रदानमुत्ताहोस्वित्क्रमानुरोधेनावृत्येति चिंतायां एकप्रयोगविधि
धितानां सांगानां प्रधानानां योगपद्यावगतौ यत्र विभिन्नदेवताकत्वे तत्र तत्संभवस्तत्र क्रमापेक्षायाम्
याद्दिनात् क्रमनियमेपि यत्र संप्रतिपन्नदेवताकत्वे योगपद्यसंभवस्तत्र क्रमापेक्षाभावेनया
याद्दिनात् नियमायोगात्सान्नाय्यवत्तंत्रेणानुष्ठानं न च प्रयोगविधौ रावेन पृथनानेकेषामुपादान
हेतुचवक्रादिवत्समन्वयरूपसाहित्यावगताविपि एकक्षणावच्छित्वरूपयोगपद्यप्रमाणाभावः॥
फलानिसंतिस्यादेवो केएकप्रयोगजनकत्वस्यैव एकदेशकालवृत्तित्वस्याप्युत्सर्गेण प्रतीतेर
नुभविकत्वात् अत्र एव देशतः कालस्याव्यवधेदकत्वात् कालेवतो देशस्येति प्रामाणिकाः॥
अतश्च प्रयोगविधिना एकक्षणावृत्तित्वरूपयोगपद्यस्याविबोधाद्वतंत्रेणानुष्ठानं ननु चै
वमप्याग्नेययोस्तंत्रत्वसंभवेपि सोमनत्यो क्रमावश्यंभावादाद्यस्य सोम्यप्राक्कालत्वमस
स्य तदुत्तकालत्वं च तंत्रानुष्ठाने बाध्येते चिवाच्यं पूर्वपदार्थ उत्तरपदार्थानां प्राक्कालत्वस्याग

तं॰ त्वेप्रमाणाभावात्सौम्यस्याग्नेयोत्तरत्वरूपमंगेत्वाग्नेयेन सहेतरस्य तंत्रत्वेपि सौम्यस्या
१० प्याग्नेयोत्तरत्वं वाचाग्निविरुध्यते तत्राग्नेयसौम्योत्तरत्वं तु तयोर्योयागे दधियागोत्तरत्ववत्त्वन्नेवप्रा
माणिकं न चैवमाग्नेयाग्रभागेनापि प्रधानाग्नेयस्यापि तत्त्वलापत्तिः तत्र याज्यानुवाक्याभेदेन भे
दांगीकारादिति प्राप्ते द्वितीयाग्नेयसौम्योत्तरत्वस्य द्वितीयाग्नेयोत्तरभावविपदार्थं च द्वितीयाग्नेयो
तरत्वास्य च प्रामाणिकस्याबाध्यायेस्य प्रयोगकिव्यवगतस्यैकस्य योगपद्यस्यैव त्यागोवि
त्यात नाग्नेयद्वयस्य तंत्रत्वं पयोयागोत्तरभाविविशिष्टकदाहोपयोपागोत्तरत्वं तु पयोयागस्य द
धियागेन तंत्रत्वेपि न विरुध्यत इति विशेषः। न चैवं प्रकृतेपि पयोयागे दधियागोत्तरत्वस्यैव
सौम्योत्तरत्वस्यापि द्वितीयाग्नेये प्रयोगविध्यावगतयौगपद्यानुरोधेन पाठेनाबाधनात्तदु
रभावविशिष्टकदाहोपदार्थस्य च द्वितीयाग्नेयेन सह पाठाभावात्कथं योगपद्यबाध इति वाच्यम् राम॰
योगविधिनायोगपद्यावगयेपि सौम्यद्वितीयाग्नेययोः पाठक्रमानन्यथासिद्धत्वात्पूर्वक्रमबो १०

धकत्वात्तेन याज्यानुवाक्याभेदादिनैव योगपद्यबाधोपपत्तेः दधियागपयोयागयोः कश्चि
त्पाठो हि अवर्जनीयतयान्यथासिद्धः इति नासौ क्रमकल्पक इति न योगपद्यबाधस्ते प्रकृते
तु तंत्रत्वं यदि विवक्षितं स्यात् द्वितीयाग्नेयद्वयस्याप्यवधानेन पाठः स्यात् सौम्योत्तरं पाठात्वेनानन्य
थासिद्धः पाठः पूर्वमपि क्रमकल्पपितीति युक्तस्तेन योगपद्यस्य बाधः तस्माद्द्वयाग्नेययोस्तंत्र
त्वा इति श्रीखंडदेवकृतौ भाट्टदीपिकायामेकादशस्य प्रथमः पादः। एकदेशः इह प्रसिद्धप्रयोग
विधिमंगीकृत्य पूर्वं तस्योत्पत्तिविधिभेदेन न भेदोपि तत्स्वातंत्र्ये शास्त्रबाधाभावेन विनि
योगेनैकाभिसुक्त इह तु सर्ववालिप्यसमाधीयते तेन प्रयोगविधिर्नाम कश्चिन्निरूप्यो विधिरि
स्ततिविधावेवालिङादिवाच्यपाप्रवर्तनयाकृतिसाध्यत्वस्य स्वविषये आक्षेपेणानुष्ठान
बोधोपपत्तेः। अत्र राजदेशकालसकर्तृकेपि उत्पत्तिवाक्योक्तः। बार्हस्पत्यमग्न्ब्राह्मणोपहे
अग्नयेनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेद्ब्राह्मणो बार्हस्पत्ये सवेन यजेत राजन्य ऐन्द्रे तत्र

तं॰ ११ देवतावैशिष्ट्यस्यैव कालादिवैशिष्ट्यस्यापि यागएवान्वयन्नसांगेप्रधाने कालाद्यन्यथानहि द्रव्य
देवतादिकं तद्धि येप्रयाजाद्यंगेषु निविशते प्रधानमात्रएवंवैशिष्ट्यावगमात्रएवकालादयोपि एवंच
तदंगनिष्ठत्वेन कालादावपि सत्वेन कालवैशिष्ट्यानिकत्वात्तेः सत्वपि प्रधानांतरसाहित्येन फलेवि
नियोगे तत्र कालाद्यप्राप्तिस्तथैव तोपि चैव यच्च तत्तदुत्पन्नस्य कर्मणो वा कालांतरेणाकालादिष्वंशवता
यथा पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यमेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत यदिवा ह्यन्यो यजेतेत्यादौ सेनत्रापि व्री
हिभिर्यजेतेत्यादिषु पौर्णमास्यादिशब्दवाच्यप्रधानमात्रोद्देशेन विहितानां कालादीनां प्रधानमात्रएवा
गतानत्वंगेषु तत्रागवाचकएव शब्दवशात्तत्र तत एव पौर्णमास्यादिपदवाच्यप्रधानानामुद्देश्यतया
नत्तत्साहित्यविवक्षायां च तथयेमत्रयेप्रत्येकंव्रीह्यादिद्रव्यत्वकमेव पौर्णमास्यादिकालसंगनचव्रि
ह्यादिवाक्ये यागानंकरणत्वानुपादानात्कर्मत्वेनैवोद्देश्यत्वाद्युक्तानत्साहित्यापि विवक्षायंगानुपा
दानाद्यंगेषुव्रीह्यादिप्राप्तिः प्रकृतेतु करणत्वश्रवणात्सेतिकर्तव्यताकारणकस्यैवचकरणत्वा राम॰ ११

दंगेष्वपि कालादिप्राप्तिः कालाद्यवनुयादेये कर्मणएव करणीभूतस्योपादेयत्वात्तद्विशेषणीभू
तस्य साहित्यस्याविवक्षितत्वेन सहितस्यैव प्रधानोद्देश्यत्वाप्तिरितिवाच्यं वस्तुतः सेतिकर्तव्यताक
स्यैव करणत्वेपि प्रकृते इतिकर्तव्यतावाचकपदाश्रवणेन तत्र कालादिप्राप्त्यनुपपत्तेः उत्पत्ति
वाक्ये यागस्य करणत्वेन तत्र द्रव्यदेवतादिसांगत्वतित्वापत्तश्च करणीभूतस्यापि कर्मणोनुवा
द्यत्वेन तद्विशेषणस्य साहित्यस्य सेतिकर्तव्यत्वादेरविवक्षापत्तेश्च कर्तुरुपादेयत्वेन तत्र क
र्मणएवोद्देश्यत्वात्तद्विशेषणस्यैव पक्षाया हुरूपणादत्वाच्च सायंप्रातर्जुहोतीत्यादौ करणत्वश्रवणा
भावेन तत्र विवक्षितफलाभस्य द्रुरूपपादत्वापत्तेश्च वर्णा नच देशादिवाक्ये सर्वत्र देशादिविशि
ष्टकर्मप्रयोगस्यैव विधेयत्वात्तद्विशेषणस्य साहित्यादेर्विवक्षोपपत्तिः यद्यप्यप्यन्ये स्यादेव
पि प्रयोगविध्यापत्तौ सर्वेषामपि प्रयोगसमानामेकप्रयोगतापत्तेः अतो न कोपि प्रयोगविधिर्वि
मातिरिक्तः कश्चित्तत्र अस्ति अपि तत्तच्चतचोत्पत्तिवाक्यएव प्रवर्तनाभिप्तं नत्तद्विषयकं करतिसाध्य

तं० त्वमाहृत्यैव सर्वत्र देशकालादिविधिरिति नांगेषु प्रधानं तत्र साहित्येन च कालादिप्राप्तिरिति प्रा
१२ प्तेः सर्वत्र सिद्धाद्यभिहितप्रवर्त्तनाविषयस्य त्रिविधा विधेयता तत्र का स्वरूपेणायागत्वाद्विनाप्रय
ाइष्टसाधनत्वेन प्रयाकृतिसाध्यत्वेन । अतएव तत्र भेदेन चोत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयो
गविधिरिति त्रिविधो विधिरिति मरणपत्तेन हि धर्मिज्ञानं विना इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं वा नि
र्णीतुं शक्यं तेविना वा प्रवर्त्तनामिति चित्तयमाणावश्यकं । अतएव धर्मिस्वरूपज्ञापको विधि
रुत्पत्तिविधिः इष्टसाधनत्वबोधको विधिर्विनियोगविधिः कृतिसाध्यत्वबोधको विधिः प्रयो
गविधिरिति तत्तल्लक्षणानि तत्र द्रव्यदेवतादंगानां यागवृत्तिकृतिसाध्यताज्ञानं मंत्रत्तरेण
पि यागस्वरूपस्य द्रव्यदेवताद्यवच्छिन्नत्वादिविशेषयाज्ञानविधयोतत्स्वरूपपरिचयः वोपयोगा
ऽत्यत्यन्वयित्वं एवं तत्प्रधानभावेन तत्संस्कारत्वानवधानातादीनामपि दर्शपूर्णमासादिवाक्येतेत्र राम० १२
भिधानावगतसाहित्याद्देस्य विनियोगान्वयित्वं देशकालकर्तृस्वाद्देस्त्वयागगतकृतिसाध्य

त्वज्ञानं विना न येभ्यस्तित्वात्स्य योगान्वयित्वमेव अन्येषां प्रयाजादीनां प्रथमातिक्रमे कारणा
भावादृह्यत्वावेव अतएव चोत्पन्नयिनः सर्वस्यागस्य प्रत्येकमेव च सर्वप्रधानांगतावि नियोगा
न्वयिनः साहित्यादेस्तु प्रयोगसर्वप्रधानांगताप्रयोगान्वयिनस्तु सागसहित्त सर्वप्रधा
नांगतावि नियोगान्वयिनः अंगप्रयोगस्यापि प्रधानप्रयोगविधिविधेयत्वस्यैव स्थापित्तत्वा
त् तत्पचैकमेव च वाक्यं निर्गुणांसगुणांचात्तत्रोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाख्यकैनैव विधिनापर्व
र्वस्योत्तरोत्तरं प्रति चैशिष्ट्यमंगीकृत्य विधीयेते गुणाश्च तत्र स्याः स्वस्वयोग्यतानुसारा त
च तत्रान्वीयते । यत्र तु वाक्यद्वयं वाक्यत्रयं वाश्रुतं तत्र वाक्यभेदेण पार्थ्यपदि हि हारार्थं विधिला
घवाय चैकेनैको विधिरपरेणापरस्तत्र च तत्तदन्वयिगुणान्वयश्च नियामक इति ध्येयं तत्र
दिह दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादिवाक्येषु सत्स्वपि कालस्य श्रवणेन तस्य फलसंबंधसिध्यर्थं त्वेनता
स्यर्थविषयत्वाभावाद्द्रव्यदेवतायुक्तत्यन्वयिगुणाश्रवणेन तत्रोत्पत्तिविधिमात्रं विनियोग

ते॰ गप्रयोगांशे तस्यानुवादकत्वमेव। अन्यथा तत्रापि तात्पर्यकल्पने गौरवात्। एवं फलवाक्ये नि-
१२ निमित्तवाक्ये च विनियोगविधिमात्रं तत्र प्रयोगविधिकल्पने गौरवात् प्रयोगविधिस्तु देशा-
दिविधावेव तत्तदङ्गविधिगणस्यैव तत्र तद्विधिनियामकत्वात्। अत एव देशादिविधौ विनि-
गमनाविरहात् सर्वत्रैव तद्विशिष्टप्रयोगविधिः प्रयोगस्य भावनाया इति कृतौ व्यतान्वयस्याभावा-
द्देशादिविधीनां प्रत्येकमङ्गप्रयोगविधिकल्पने गौरवाच्चासांगस्यैव देशादिविधौ विधीयत्वे स्वरूपप्रा-
प्तानामपि च प्रधानानां प्रयोगविषयत्वेन विधेयत्वात् तद्विशेषणस्य साहित्यस्यासामर्थ्याद-
विवक्षितत्वेन देशकालकर्त्रादिः सर्वो संहितेष्वेव संबध्यते तेन चैवमेकप्रधानविकृतौ कृति-
पयाद्यङ्गपुञ्जयाद्देशाद्यतिदेशानापत्तिः प्रकृतौ प्रधानेतरस्य समस्ताङ्गयुक्तस्यैवोद्देश्यत्वादि-
ति वाच्यं प्रकृतौ देशादिवाक्ये देशवदङ्गप्रधानसाहित्यस्याप्येकत्वद्वयामिति न्यायेन प्रधानप्र- राम॰
योगवैशिष्ट्याङ्गीकारे शास्त्रकल्पविशेषणाविशिष्टप्रयोगविधानार्थं कल्पने विशेषणावि १२

धिनांगप्रधानोद्देशेन प्रत्येकमेव देशादिविधानानुप्रकृतौ साहित्यासंपत्तये देशादिस्तंत्रत्व-
सिद्धिः विकृतौ च प्रधानान्तराद्यभावेन तत्साहित्यबाधेऽपि पूर्ववदङ्गान्तरयुक्तैकप्रधान एव देशादिप्रा-
प्त्युपपत्तिरिति फलद्वयासिद्ध्युपपत्तेः। अत एव समेदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेन न घस्यांयागाना-
मेकोद्देशिकप्रयोगतदर्शपूर्णमासयोरङ्गत्वात्। कृत्तिजड्स्यनेनन चकर्तृसंबन्धापत्तिः। विनिगमना-
विरहात् तत्तयोरप्युगपदनुष्ठानयविरोधात्। अत एव बहूस्वपि यागेषु सांगेषु एकोद्देशात् एक-
कर्तृत्वसिद्ध्यति योगीमासमायोगीमास्यायजेत्यादौ सायं नुह्वीताप्रातर्होचकालिकोपपत्तेः। विरुद्धका-
लभेदाद्विशेषणस्य च प्रधानभेदाच्च तत्परं प्रयोगद्वयं व्याप्यव्यापकभावेन च देशिकादिप्रयोग-
णाविरोधः। नचैवं सर्वत्र कालादिविधावेकप्रयोगत्वं पदश्यापत्तिरनेनस्तत्रापि कालविशिष्टैकप्र-
योगोविध्यायते। सर्वत्राभिहितपशुसोमयागानामेकप्रयोगतापत्तिः। पक्षद्वयसमभिव्याहार-
तत्तदिकृतिप्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानात् अङ्गतेस्तत्तद्विकृतिवाक्ये एवप्रयोगविधि

तं॰ कल्पनाया अप्यनुज्ञानात्तत्तद्विलक्षणफलसाधनानां तेषामेकप्रयोगविधिविषयत्वानु
१४ पपत्तेश्च। अतश्च तद्वाक्यगतविकृतिप्रयोगसाहित्यमपि अनुवाद्यगतत्वाद्विवक्षितं यत्र तु
नैवं विधं किंचित्प्रयोगानुवादकं ज्ञापकं तत्र प्रयोगस्यैव विधेयत्वात्साहित्यविवक्षोपपत्तेः पूर्वोक्तै
वप्रयोगविधयीभूतया वस्प्रधानानामंगानां चरमैकदेशकालकर्तृत्वं पौर्णमास्यादिकालि
कप्रयोगभेदेनांगावृत्तिः। इषि इह व्यापकविधिप्रयोगसत्त्वे व्याप्यप्रयोगविधिरासिद्धसमाधी
यत्ते देशादिवाक्ये मशामपि यागानामनेकप्रयोगविध्यवगतस्तदनुवादेन पौर्णमास्यादिवाक्येषु
तत्प्रधानमात्रे कालमात्रविधानान्नत्तेषु व्याप्यप्रयोगविधिः। अतश्चपथे वाग्निनं ग्रहं गृहीत्वा
त्रिवृतापवंपरिवीयाग्नेयं सवनियं पशुमुपाकरोतीत्यनेनैव सवनीयस्यातिवत्प्रयोगस्याप्यग्नि
नोत्तरकालत्वं च रोगप्राप्त्या व्यापकप्रयोगसत्त्वेन वपया प्रातःसवने चरंति पुरोडाशेनमा रा॰
ध्यंदिने अंगैस्तृतीयसवन इत्यनेन व्याप्यप्रयोगविधानं तथात्वेत्त्रापि प्रयाजाद्यंगावृत्ति १४

प्रसंगात्त अपि तु तत्प्रचारमात्रे कालविधानेन पूर्वांगानि प्रयाजादीनि वपाप्रचारात्पूर्वं सकृदे
वनुत्तरगाणि चान्त्याद्यादीनि हृदयादियागोत्तरं सकृदेवेति नांगावृत्तिस्तथा व्यापकप्रयोगविधिस
त्त्वे व्याप्यप्रयोगस्याविधानात्पौर्णमास्यादिवाक्येषु प्रचारविप्रकर्षमात्रं तेनाज्यभागान्तं पौर्णमा
स्यां प्रधानोत्तरकार्यं ततोऽमावास्यायां प्रधानुत्रयं कृत्वा अनूयाजादिप्रयोगसमाप्तिरिति नो भूय
स्त्वांगावृत्तिरिति प्रादेविनिगमनाविरहात्पौर्णमास्यादिवाक्ययोः साध्यकालादिवाक्ययोश्चावां
न्तरप्रयोगविधिः। अतश्च नत्तद्यागानां अग्निहोत्रहोमांगानां च तत्तत्प्रयोगविधिना विधानात्स्वा
वृत्तिरवश्यंभाविन्येव वपादिवाक्येतु सत्यपि कालैक्ये व्याप्यप्रयोगविधौ यावदंगानां त्वयाभा
गसापूर्वं प्रयुक्तत्वे तावदंगानां तद्बुद्धिविधेयत्वे यावदंगानां च हृदयाद्यभ्यासापूर्वं प्रयुक्तत्वे ता
वतां तदभ्यासप्रयोगविधिप्रयुक्तत्वमिष्टमेव प्रयाजादीनां तु सवनीयप्रसमापूर्वप्रयुक्तानांऽस्मत
पूर्वोपयोगिनां च साधारणानां वपाप्रचारादिवाक्यैरपरिगृहीतानां सवनीयमहाप्रयोगविधि

परिग्रहान्नावृत्तिरिति वैषम्यं। पौर्णमास्यां हि भेदेनावृत्तप्रयाजाद्यंगानां च समुदायापूर्वं प्रयो
गानां वैयर्थ्यं तथा स्यात् अध्वरकल्पायामाग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्पूर्वाह्णे सारस्वतं चरुं बा
र्हस्पत्यं चरुं आग्नावैष्णवमेकादशकपालं माध्यंदिने सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं आग्नावैष्णवं द्वा
दशकपालमपराह्णे सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमपस्य भा॥ तत्र वः सोमेन यजेतेति श्रुतावत्र च चय
स्य भ्रातृव्य सोऽनेनेति वाक्येन न वा नामपियागानां फले विधिनियोगाहारव्यातमेदाच्च तत्तावत्प
यग्वाकं पूर्वं च पद्येकमेव वाक्यं स्यात्तदानवभिद्व्यदेच ताः संबंधेन च सुपागेषु कल्पितेषु
तामद्व्यदेवताविशिष्टतावद्यागविधानेकतेयाणिकान्वयवेलाया द्रव्यं तत्रेदच तोत्तरसंबं
धस्याप्यापत्तेर्भिन्नान्येवैतानि उत्पत्तिवाक्यानि न च प्रातरादिकालत्रयसंबंधाच्चत्रयः प्रयोगवि
धयः तत्तत्कालीनप्रयोगविधिरचनाग्नावैष्णवमात्रस्य चत्र्याल्वे सारस्वतबार्हस्पत्ययोर्लिंगपाठवै
यर्थ्यापत्तेः अपि तत्रिह विकल्पकः न च प्रातरादिपदानां त्रिप्रधानसंगो हैककस्मिन्काले एवं

कहविःप्रयोगत्रयाशंकाऽस्तीति विधेरेव प्रयोगविधितात्पर्यस्यानुषंगस्य च कल्पनायस
यानिर्वपेदितिपदानुषंगेण प्रातर्निर्वपेदित्यस्य वा वाक्यांतरकल्पनायाश्चौचित्यात् अतए
वत्तेनानेतयोरिह विकल्पकः प्रयोगादिविधीयते तत्त्वेवं स्थिते पुरावाचः प्रवदितोर्निर्वपेदिति अ
तिदेशप्राप्तनिर्वापे कालविशेषः श्रुतः स किं प्रातःकालीनहविषामेवोत सर्वेषामिति चिंता
योऽविशेषात्सर्वेषामेव न च प्रातःकालहविषोपस्थितेस्तत्कालीननिर्वापप्राप्तेर्नियममात्रकर
णे लाघवान्माध्यंदिनिकापराह्णिकहविर्निर्वापस्य च पश्चात्तत्कालीनप्रसक्त्यभावेन तत्र त
द्विधाने अपूर्वविधित्वापत्तेर्लाघवानुरोधेन प्रातःकालीनहविर्निर्वापस्यैवायं कालवि
शेषविधिरिति वाच्यं प्रातःकालस्योदयोत्तरकालीनत्वेन तत्कालीनहविर्निर्वापस्यापि वाचः प्र
वदनात्पूर्वमप्रसक्तत्वात् अत्राज्यभागानां च तद्रक्षादेवताकत्वेन पौर्णमासीविकारतयाऽदयो
त्तरमेव सर्वनिर्वापस्यातिदेशप्राप्तत्वाच्च अतस्म सर्वनिर्वापापकर्षस्तत्तद्देवतापकर्षन्याये

तं॰ १६ ननिर्वापांतपदार्थानांसंप्रयोगीयायात्तंत्रेणांकरणीययोयक्रमसमर्पायनमितिनियमोगौ
रेवोत्तरांगानां मतिप्राप्तेदेवतागतैकत्वसंख्यापेक्षयात्तद्रहागत्तचतुष्ट्यसंख्यायाः अंत्य
गत्वाभावात्सारस्वतवार्हस्पत्ययोस्तावदाग्नेयविकारत्वमेव आग्नावैष्णवेपि अष्टाकपालत्व
स्यस्पागगत्तद्रव्यतत्क्वाद्यासंतत्संख्यारूपस्यत्यागागमतोद्देशेनदेवतात्तदाग्नेयासारतत्सं
ख्यारूपासारचतुष्टयत्वापेक्षयाग्नेत्तरेगत्वादाग्नेयविकारत्वमेव अतः प्रातःकालीनयागत्र
यस्याग्नेयविकारत्वात्तस्य च पौर्णमास्यमावास्यासाधारणत्वेनोदित्त आदित्यपौर्णमास्या
स्तंत्रं प्रक्रमयति मागुरयारमावास्यायाइति वचनविहितस्योदयप्राक्कालीनत्वस्यापि निर्वाप
पेक्षप्राप्तत्वात्तचैववाक्यप्रवदनपूर्वकालीनत्वनियमोपपत्तेरपूर्वविधित्वनियमविधित्वब
त्वैरूप्यपरिहारार्थं प्रातःकालीनस्यैवनिर्वापस्यस्यापकर्षः॥ नचातिदेशिकस्योदयप्राकालीनत्व राम॰
स्योपदेशिकेनप्रातःकालेनबाधः तत्रापि पक्षप्राप्त्यभावात् एवं प्रातरुदयोर्द्वयेष्वपि तदुदितेवेदि १६

आप्यायनस्तत्रकारव्यवहारेणोदयात्पूर्वमपिप्रातःकालसत्वात् अतश्च माध्यान्दिका
पराह्णिकयोर्निर्वापकर्षाभावान्नतंत्रेणांगानियदपि सरस्वत्यामभागेतिशाखांतरवचना
न्माध्यमस्योपांशुयाजविकारत्वंतदपि उपांशुयाजस्य बहुचब्राह्मणेअमावास्यायामपिवि
धानेन साधारणापत्त्यपवादसिद्धिं तत्समर्थनीयः॥ वसारेक्षपशुयागेयाज्यार्द्धवीतेवसाहो
मंजुहोतीतिश्रुतो वसाहोम आरंकपरंपरया प्राजापत्यादौ एकदेवताकपशुगणेप्राप्तोयाज्यार्द्ध
वांतस्यैकत्वादेकदेवताकत्वेनचससहप्रदानात्सहभ्यपशोनवसायागकत्वाच तंत्रेणैवप्र
वर्तीतिशिष्टाहिताथेयुक्तं कालभेदस्तत्र च न भिन्नदेवताकत्वं तत्रापि संज्ञातोपपशुस्थलेपि
हुकरणोनसकहस्त्रयूपाशुवशुमारणत्वाद्वसासंसर्गत्वेपि तत्र याज्यार्द्धचोत्कालस्यमेसार्द्धदे
नैववसाहोमः प्रक्रतौ हि याज्यायायायागार्थत्वाद्वसाहोमार्थत्वाभावेन याज्याप्रयुक्तयाज्यार्द्धवी
तकालस्यपशुवन्नविद्यमानवसाप्रतिपत्त्यर्थंवसाहोमांगत्वावगतेनतत्रयाज्यार्द्धवीतएवतंत्रवगां

ते· ११ मण्वरम्यनुनिष्ठ्यवसाहोमः कार्यः। न चववसायाः सेष्टत्वात्सकृत्तेनैवसर्वप्रतिपत्तिसि
द्धेः कीलभेदेन गृह्यमाणाविशेषत्वेपि तज्जन्योपकारस्यसत्वेन तरेषु प्रसंगेन कार्यसिध्युप
पत्तेर्नावृत्तिर्युक्ता विवाह्यमस्रष्टत्वेपि सकृद्धोमेन शेषस्यान्यापात्सीरनीरविवेकिन्या देव
तयातत्तत्प्रणीयवसायां एव चतत्तद्याज्याईर्वांतेग्रहशेनयोगात्तरीयवसायाः सकृद्धोमेनान्न
तत्वाददवर्जनीयतयागात्तरीपवसाप्रसेपेपितत्प्रयागसमानकालीननत्वस्यसपस्यैवतत्प्रति
पत्तित्वायुनस्तहावत्यपपत्तेः। अतप्रतिपत्तिजन्योपकारस्य ह ष रूपस्पशेषांतरसत्वेनोप
पत्तेर्नियमाह ष रूपोपकारस्यापि च भावित्तत्तद्यागोत्पत्यपूर्वशेषवनाशात्प्रतिपत्तिकार्यरूप
प्रयोजकसत्वेनावश्यैवकारणायचतत्पाकवैषम्याहिज्ञातीपपत्त्युगराख्यलेमेदेनस्रपर्याप्त
त्रवसायायाश्रसंस्पष्टत्वाहावृत्तिर्दैवताभेदस्यषैवश्रौतेदेसेपशौसेत्तिपपाकृतिपक्षाः। पके तान० ११
स्तावघ्पमक्षेप्यताहोतव्यमित्यनेनपूपप्रतिसाधनगमनोदेशेनततःपूर्वमेवगहेश्रा

हवनीये होतव्यमिति अपरस्तु न हि हीषितत्वाग्नौ न्जुहोतीति तत्र दोषो यन्यासपूर्वकवैरूवीम
वमनर्स्याक्षेपतीति होमाभावपक्षे उक्तः। अक्षेप्स्यति पूपेप्रासंगच्छतीत्यर्थः। तत्तीयस्तु गमनोत्तर
रूपस्यांतिकेमथिलाडुहोतीति होमपक्षे उक्तः। तत्रपद्ये वाहशिन्यामाद्ययोः पक्षयोस्तंचरौवहो
माकारशीतत्तीयेतत्रांतिकरूपदेशभेदात्तपूपाहुतिभेद इति प्राप्तेनांतिकदेशविधिः। प्राप्त
केमीनवादेन देशस्य मथनोत्तरकालस्य च विधाने वाक्यभेदात्तपूपाहुत्तेर्यप्राप्त्यर्थत्वेनत्रं
गप्रधानयोरेकदेशत्वेनैवांतिकदेशस्य प्राप्तत्वाच्च वक्तुतत्त्वत्रांतिकदेशस्य विध्यभावेमथन
स्याहवनिधेनसहविकल्पेन गृह एव होमापत्तेः। गमनोत्तरत्वसिध्यर्थमंतिकदेशस्याप्यवश्यं
विधेयत्वाद्देशकालविशिष्टप्रयोगविधानेन च वाक्यभेदाभावादंतिकविधानेपि परमांतिकस्य
दाहप्रसंगेनासंभवाद्याबत्तासामीप्येन पूपदेशमहं प्राप्तेस्मि इति व्यवहारस्तावत् एव सामीप्यस्यां
तिकपदेन विवक्षितत्वात्तस्यैकत्वेतत्वमेव भेदे भेद इति ध्येयं अवभृथेअपचवभृथ

तं॰ १८ नचरंतीत्यनेन विहितोपदेशो वमयराशब्दवाच्यप्रधानमात्रोद्देशेन विहितत्वात्तत्रैव नतु सां
गेन च समादिवदस्वप्रयोगविधित्वात्सर्वविषयकत्वं प्राकृतानां प्रयाजादीनां तीप्रदेशकत्वे
नांगविषयेकल्प्यमानेन देशांतरविध्यनुपपत्तेः। अत एव प्रयोगविध्याश्रितस्य दौर्बल्यं तत्र त
त्र निरूपितं तत्र यशाबर्हिस्तरणहविरासादनादावपविधानानुपपत्तिश्च अतोयज्ञायर्वंगांवे
काम्याइषयदुत्यत्र प्रधानमात्र एवोपांशुत्वविधिवत्प्रधानमात्र शवापविधिः। नचेहकारा
त्वनिर्देशात्सांगविषयत्वं तन्निर्देशप्यंगवाचकपदाश्रवणात् तुल्यत्वात् इतरथा उत्पत्तिवा
क्ये पिकरणात्मकत्वेन द्रव्यद्वतयोरपि वरूथौ ककपालयोः सांगविषयत्वापत्तेरिति प्राप्ते दे
शकालस्वरकर्त्रादिकं प्रयोगान्यपिप्रयोगस्यांगप्रधानसाधारणाइत्यंकं तदिह देशविधि रूपं
प्रयोगविधिरेवतस्यचांगप्रधानाविषयत्वाच्चार्थिके विरोधरणविधावंगप्रधानोद्देशेनैवापदे
शोविधीयते इत्यौपदेशिकेनतेनातिदेशिकस्यास्य बाधा युक्तमेवापतेत्वत्वन ह्यत्रश्पेनीयप्रा

कृतांगानामनुज्ञातकर्तृकत्वस्यैवापोकल्प्यकत्वं तत्र हि श्येनमात्रनिष्ठपाश्रौद्गात्रमितिसमा
ख्यायाः प्राकृतांगानां प्रकृतत्वे देश समाख्याना भावेन तद्विषये अंगप्रधानयोरेकदेशकालक
र्तृकत्वमौत्सर्गिकमिति न्यायमात्रेणाकल्प्यत्वात्प्राकृतत्वप्रदानानाकर्तृकत्वेन पुनरुद्गातृक
र्तृकत्वस्य बाधः। विस्तरेणाचैतदुपपादितं कौस्तुभे स्वरश्च चीयांप्रकृतेतुसांगप्रधानभावनो
द्देशेनैवापदेशविधानात्सर्वार्थत्वं एवं सत्यपि पक्षिद्वितीयासप्तमीवाक्ये तेर्तत्तस्ताउपांशुक
र्तव्यामइ प्रायशोपायातिन्यादि चत्वप्रधानमात्रकर्मकभावनायामुपादानात्तस्याच याजादीनां
फलोपकार्यंगानामनन्वयात्तेषामुपांशुत्वादिप्रसक्तिवद्द्यामपि सक्तिर्भवेत्तत्तु तौ पाश्रवरो
त्ववभयकरणाकफलभावनोपादानात्तस्याच प्रयाजादिनां प्रयोगविधानापेमन्वया वश्पभ
भावाद्युक्तमेवसांगप्रधानोद्देशेनापविधानेदृश्य देवतादीनां तु उत्पत्त्यन्वयित्वात्प्रधानमात्रगा
मित्वमितिविशेषः। अत एव वर्धत्र प्रधानकर्मकभावनान्वयित्वदेशादेः प्रमाणिकत्वे तत्रप्रधा

तै॰ १९

नएवान्वयाच्चान्यत्रतृतीयासत्त्वेऽसत्त्वेवासर्वत्रप्रधानकारणकसांगभावनप्रयोगएवदेशाद
न्वयात्सांगेऽवृतन्निवेशातिथ्येपेहविषोचातुर्मास्येषुवरुणप्रघासपर्वण्याविहारद्वयेआह
वनीयुद्युपेक्ष्ततत्तत्रचनवहवींषिविहितानितत्रैवचनंअप्यांचध्वर्युरुत्तरेहवींष्यासादयति
मारुतीमेवप्रतिप्रस्थाहसिताभिन्नितितत्रचनवहवींषिकिंनवानामपिहविषांदेशेक्वार्दे
वेणगानिदृतमस्त्रान्देदनेतितिनायांआसादनमात्रेदेशभेदस्त्रवणोपियागेभुतभेदस्त्रवण
माबात्प्राच्यविवरुणप्रघासेप्यन्नित्येकप्रयोगविधिपरिग्रहोत्तानानवानामपियागानुनांवि
कल्पेनैकस्मिन्नेवकस्मिंश्चिद्विहारेअनन्तनादेशविधिभेदाभावेनत्रेणागानिनचात्रप्राक
तएवालाहनेदेशभेदस्त्रवणात्स्मृहोमार्थाहवनीयप्रत्यासत्त्यर्थत्वेनदृष्टार्थत्वाद्धोमपिदेशभ
दप्रतीतेस्तात्पर्यंगमात्तत्तद्यागानांतत्तद्देशीयप्रयोगविधित्वस्यैवावगमात्तभेदेनांगभेदइति राम॰ १९
वाच्यंप्राप्तासमदनाद्युत्तरवाक्येनदेशकर्त्रीद्वनेकप्रयाविधानेवाक्यभेदात्तसंख्याविशिष्टहवि

षांआसादनविशेषणोविशिष्टोदेशेनवाक्यभेदाच्चअतश्चतत्रदेशकर्तृविशिष्टासादनात्तरमेव
मारुत्युद्देशेनोत्तरवाक्येनविधीयतेपूर्ववाक्येचतत्प्रिश्रचहविषांलक्षणायोद्देश्यत्वमंगीकृत्य
देशमात्रविशिष्टासादनांतरमेषयोःसमाख्यावशेनैवप्राप्त्युपपत्तेनअतआप्राकृतकार्ययोरेवा
सादनयोदेशविभेदेनविधानान्नानयोर्यागप्रयोगविधित्वंअस्तुवाप्राकृतेकार्येएवासादनांत
रंविधानंप्राकृतासादनस्यैववाअस्तुदेशतःपूर्वप्रवृत्ताविधानंतथापिनसांगप्रयोगविधित्वे
त्वांअसादनमात्रयचदेशविधानोपपत्तौयागलक्षणायोप्रमाणाभावात्अस्तुवायागएव
देशविधानंतथापितादृशोपकर्तव्याइतिकद्वितीयानिर्देशात्प्रधानमात्रएवायंदेशादिविधिर्नतु
सांगेइतिनणांनाभावत्तौप्रमाणमस्तिइतिप्राप्तेसत्यमत्रवाक्यद्वयेपिल्वदृष्टरीत्यैवविशिष्टासाद
नविधानेतस्यचल्वदुक्तरीत्यैवप्राकृतकार्यासंभवात्प्राकृतमेववातथापिप्रकृतौतदासादनस्यत
त्कृतियागसिध्यर्थत्वात्तस्यविहारांतरेकरणेअप्राकृतकार्यत्वापत्तेस्तस्यर्यगत्वाअस्ययागप्रयो

तं·
२०

गविधित्वमेवासादयति अनिर्देशेऽपि च तत्तद्योगोपलक्षणानां तु वचनवतामपि विहारादयो विक
ल्पोऽन्यतरवैयर्थ्यं चनाश्रितं भवति अव्यवस्थया प्राप्तानां व्यवस्थामात्रकारणाल्लाघवेच अग्नीह
वीक्षिमारुतीमिति चशब्दार्थकर्मीभूतानुवादः स न तद्योगलक्षणा तान्यथा ग्राहकः अत आसाद
यतीत्यत्र हि तौ याज्यवरणभावात्सापेक्षौ तौ तिवक्तव्यागकारणक्रमागभावनप्रयोगस्येव देव
शादिविशिष्टस्य विधेयत्वावगतेः पृथक्त्वे योगाव्यक्तिः अङ्गप्रधानयोर्वैदेशायत्यापि च सांगप्र
प्रयोगविध्यवस्थाभावन चैवमपि सकृत्त्वे तैरेवाङ्गैरुपकारस्य सिद्धत्वेनैव च प्रसंगाप्याङ्गान्तर
स्योपकारोपपत्तेरावृत्तौ प्रमाणाभावः उपकारलाभे च तदर्थमङ्गानामपेक्षितेहितदेशाद्यभावे
पि प्रसंगस्यानेकस्य प्रमाणत्वादिति वाच्यं तत्र मध्यपाठस्य भावेन कस्य तन्त्रित्वं कस्य प्रसंग इत्यनि
यामकाभावेन प्रसंगानुपपत्तेः न च बहूनां स्यात्सधर्मत्वमिति न्यायेनानेकेषु देशादिबाधः एव यम
च अन्यानां तन्त्रित्वं तासर्वयाग्राहकः इति वाच्यं तथात्वेऽपि प्रसामर्थ्ययासर्वत्र मुख्यादौ च तर्दिष्टस्य च २०

तर्ह्येषु विहारेषु चतुर्भिरध्वर्युप्रवाचीभिः क्रियमाणे तत्र विनिगमनाविरहेणावं त्रित्वनियमाभा
वे प्रसंगासंभवेन देशादिभेदेनानावृत्तेरशक्यत्वात् प्रकृते तु यद्यपि कर्त्रनुरोधेन मारुत्याः प्रसं
गः प्राप्नोति तथापि परदेवाध्वर्युः करोति तदेव प्रतिप्रस्थाता करोतीति वचनेन प्रसंगाभावप्रतीते
र्देशकर्तृविशिष्टमारुतीप्रयोगविधेर्मारुतीप्रत्यपायाङ्गमात्रसंकोचापत्तेश्चावतिशिष्टेऽप्युक्त
तं भेदः तत्रैवाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वचनाद्यवस्थितौ ब्रह्मा होता आग्नीध्रश्च चिंभेदे नो तत्तन्त्र
रात्रिचिंतायां देशभेदात्तत्तद्देशकर्तृव्यपदार्थप्रयोगभेदावगतेः प्रयोगकर्तृदेशांभेदइति प्राप्ते सत्यपि
प्रयोगभेदे तैरेव च कर्तृभिः प्रसंगात्कार्यसिद्धेस्तत्कर्तृव्यपदार्थानामावृत्तौ प्रमाणाभावात्तभेदेन
ब्रह्मादयः न ह्यत्र यदेवाध्वर्युरिति वचनमस्ति अतश्च बहूनुरोधेनाग्न्यानां तन्त्रित्वावमतेः सत्यपि
विरोधे तैरुत्तरविहार एव पदार्थाः कर्तव्याः अतएवोभयत्र उत्करदेशस्त्वेपि नाग्नीध्रकर्तृक
प्रत्याश्रावणादीनां भेदे नानुष्ठानेन वा तदर्थमाग्नीध्रभेदः बहूनुरोधेनोत्तरविहारसेवधुक्त

तै० रएवतत्रैवाग्नीध्रेणाकृतैरेवप्रस्तरावणादिभिरुपकारसिद्धेः।आवश्यकीचपरीत्तिरं तत्रवेदिकर्तृत्वम
२१ याजमानपदार्थकुनहित्तपोद्देशभेदस्सवतिरिक्षोद्देशसंस्कारकत्वाभावेनावृत्तौप्रमाणाभावात्सकृत्कृ
तैरेवकार्यसिद्धेः।अत्रतएवयच्चाग्निसंभागीदौप्रसंगासंभवस्तत्रावृत्तिरिष्टैवनचतद्धर्मग्नीध्रभेदस्सश
कावात्समीसानांध्रुवर्त्तेलिङ्गइतिवचनेनतद्वाधात्तद्ब्रह्मकर्तृत्वपदार्थेषुतत्रैनकश्चिद्विरोधः।विहारादि
पदक्षिणाभागावस्थितैनैकेनैवब्रह्मणातत्रेणाभयोपकाररूपपदार्थकरणोपपत्तेः।एवंहोतृत्वपदा
र्थेष्वपिनचतत्सांतत्रवेधम्य।पाहोभवतिचहिर्वेदध्न्यइतिवचनेनवोद्देशस्यागत्वावगतेः।कथंतत्रावि
रोधइतिवाच्यं।अहुर्मेतत्वेदिमिनोतीतिवदेशविशेषलक्षणायागाहर्पत्यपुरोभागस्येवतत्रविधेयत्वा
त्।अस्त्ववाकथंचित्तत्रविरोधस्तथापिप्रसंगादेवकार्यसिद्धेर्नेहपदार्थावृत्तिः।कर्तृभेदेवाएका
ग्नित्वात्तत्रैवापराग्निकाःपत्नीसंयाजानामद्योद्देशभेदात्तंत्रमितिप्राप्तेदेशभेदवत्कर्तृभेदस्या राम०
पिप्रयोगभेदप्रयोजकत्वादनुरोधेनतत्राप्यावृत्तिः।नचदेशभेदादेवागावृत्तौसिद्धायांतत्रक २१

र्त्रैतरापेक्षणेनप्रतिप्रस्थातृमात्रविधानान्नकर्तृभेदस्यस्वातंत्र्येणप्रयोगभेदापेक्षकत्वमितिवा
च्यं।वैपरीत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वेनविनिगमनाविरहेणोभाभ्यामपिकर्तृदेशाभ्यांस्वविविशिष्टप्र
योगाविधिवलेनप्रयोगभेदापेक्षापापत्तेः।अतश्चपत्नीसंयाजादिषुदेशभेदाभावेपिकर्तृभेदादेवा
वृत्तिः।वस्तुतस्तद्देशकर्तृविशिष्टैकप्रयोगविधानेपिप्राथमिकपरस्परानन्वयवशेनतत्तत्कर्तृक
पदार्थानामेवप्रयोगविध्यापुत्तेर्होत्रादिकर्तृकपदार्थानांतत्तद्देशप्राप्तीवहतद्देशीयानामप्य
पराग्नीकानांप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वानापत्तेर्नानेनपत्नीसंयाजेषुप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेनहिमारु
तीयागेप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वंयेनांगप्रधानयोरेककर्तृकत्वात्पत्नीसंयाजेष्वपितत्प्राप्तिःशंक्ये
तमारुतीयागस्ययजमानकर्तृकत्वेनप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वाभावात्।किंतुप्रदेवाध्वर्युःकरो
तीत्यनेनपत्नीसंयाजेषुतत्प्राप्तिः।अत्रहियस्त्वदर्थेयागास्तत्कागभर्त्ताध्वर्युःकर्तातत्पदार्थस्य
मारुतीयायागांगत्वेप्रतिप्रस्थातृकर्तृकत्वेदिधीयतेअतश्चापराग्निर्वनामप्यावृत्तिः।पर्यग्निं

तं॰ वाजपेये प्राजापत्यान्पशूनुत्क्रम्य तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजतीति ब्रह्मसाम्न्यालभत इति श्रुतेः तत
२२ तत्र पूर्ववाक्येन पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति पर्यग्निकृतं यावीवतमुत्सृजेतीति वल्पर्यग्नि
करणांतांगरीति विधानान्न हमेधीयाज्यभागन्याये नापूर्वत्वापत्तां वृत्तरंमानामकर्तव्य
त्वावगते ब्रह्मसाम्न्यालभतरत्पोत्रेन शेषे संस्थापयतीति वल्कर्मांतरविधिः। तच्च तत्तद्देवस
त्पहश प्राजापत्यान्पशूनिमस्यानुषंगेणाद्रव्यदेवतालाभ इति प्राप्ते आश्विनग्रहणोत्तरं क्र
तुपशुभिः सहोपकृतानां प्राजापत्यानां ब्रह्मसामकाले पर्यग्निकरणोत्तरक्रियमाणालंभो
त्कर्षमात्रविधानेन ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यनेन क्रतेर्पाल्पर्यग्निकरणांतत्पक्रतुपशुभिः सह
करणावगतेस्तद्धेतुस्सर्गस्य प्राप्तत्वात्पूर्ववाक्यस्यानुवादत्तयार्थवादत्वविधयोत
रंविध्येकवाक्यत्वप्रतीतेः पूर्वोत्तरवाक्ययोर्वाक्यभेदमंगीकृत्य पूर्वस्मिन्पुरि स्खा फल
कत्तीयविधिप्रकारांगीकरणोत्तरस्मिंश्च द्रव्यदेवताविशिष्टापूर्वकर्मविधिफलक राम॰ २२

पर विधिप्रकारांगीकरणे गौरवापत्तेः। अतोत्रालंभोत्कर्षमात्रं विधीयते तत्र चानुवृत्तरंगानां
मुत्कर्षेस्त द्वादिवाभिसंबधाद्धितिन्यायाद्देवलमत्तेत्तेनाचारणन्यायसंभवात्पर्यग्निकरणांता
नामेवानामावृत्तिः। अत एव प्राजापत्यवपानां क्रतुपशुभिः सहकारणपक्षे सहपश्वालभत्ते वपा
नामभिघत्त त्वापेति वद्दत्कर्षपक्षे तन्मात्राभावं दर्शयति पर्यग्निकरणांतांगरीति विधानेत्व
पानामेवाभावाद्दभिधारणमात्राभावदर्शीमसंप्रैजसंस्थात्पएतदभिप्रायकमेवच वपानां चानभि
धारणस्य दर्शनादिति सत्यं परत्तु भाष्यकारेणोदं सध्यावाप तर्हि वपाया इत्यनभिघत्तायद्ब्रह्मसाम्न्या
लभते तेनानभिघत्ताइतिलिंगमत्कर्मांतरत्वप्रयाजशेषस्य क्रतुपशुवपादिधारणेन रिक्तत्वाद
नभिघत्तत्वं पुत्र्यतेकर्मांतरत्वेनत्तदर्थपनश्चयाजकरणात्तेनेच हृयभिधारणोपपत्तेरनभि
घत्तत्वदर्शनं न युक्तमिति व्याख्यातं तत्कर्मांतरत्वपक्षेपि माध्यंदिनकालीनपशुपुरोडाशवनी
पहविषामिवसवनियतं तन्मध्यपातित्वेन प्रसंगितयाप्रयाजपुनःकरणानापत्तेरुपेक्षितं। पंचशा

तं॰ रहीणः पंचशारदीयो नामाहीनः पंचाहो यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेतेति फले विनियुक्त
२३ स्तत्र वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मारुतीः स्त्रिवत्सा अप्रवीता उपाकरोति सप्तदश पृश्नीनुक्षा
स्तान्पर्यग्निकृतानग्नीषोमीयानिति तानितरान्समेते प्रेत्त रानुत्सृजंतीति ततः संवत्सरो राजीवा आनयेत्तांश्च वोक्षा
स्तान्पर्यग्निकृतान्नित्य द्विपर्वं वत्ततो पंच तत्र वर्षं संवत्सरे स्त्रीलिंगनिर्देशात्स्त्रीपश्वो नो सामस्त्येनानु
षांनं उस्राश्च पर्यग्निकृतानामुत्सर्गमुक्त्वा पंचमे संवत्सरे हीक्षित एवानुस्त्रा स्त्रीस्त्री नव्व हमाल
भेत पंचोत्तमे हनीति मत्तेत्रिवत्साः त्रिवत्सराः अप्रवीता अप्रसूताः पृश्नीन् अल्पशरीरान् शतीवाः श
जीववर्णाः अत्र स्त्रियोपि गाव एव इति केचित् अत्रोक्षवाको मारुतानिति विपरिणाम तत उपाकरोति
त्यस्य चानुषंगात्तद्विपि वाक्यांतरं अस्मिंश्च वाक्ये यथाकर्मभेदः संख्यया तथा निरूपितं कोत्ताभेत्र
त्रयोपाकरोतीत्यस्यैकस्यैव स्त्रीषु पुंस्त्वेषु च संबंधादेकमेवेदं वाक्यं च तत्र त्रिंशत्कर्मणां विधाय राम॰
कमिति भाष्यकारः वाक्यांतरत्वं युक्तमित्यन्ये अस्यामः प एव प्रथमे संवत्सरे पर्यग्निकृता उस्रा २३

स्तेषामेव द्वितीयादिसंवत्सरेषु पर्यग्निकरणादि कृत्वा पंचमे संवत्सरे तेषामेव चतुर्वर्ष हः सूत्र
पाराणामालंभः । पंचानां चोत्तमेहनीत्येवं प्राजापत्यानामिवालंभोत्कर्षः उत्तमप्रथमाद्विवर्षेष्वन्येषा
मन्येषा उस्राणां पर्यग्निकरणात्तांगरीति विधानेन यातीवताद्विवत्तत्रैव समाप्तिः पंचमे च वर्षे तत्स
त्यास्वन्येषामेवालंभ इति चिंतायां लाघवात्तेषामेवालंभोत्कर्षः प्राजापत्यवत्तत्वचनात्तत्पर्य
ग्निकृतानामपि पुनः पुनः पर्यग्निकरणादित्तछब्दबलेन पूर्वोपाकृतानामेव परामर्शात् उत्सजंति
स्तु आलंभोत्कर्षादेव प्राप्तो न द्यत इति प्राप्ते प्रालंभानुवादेन त्रीं स्त्रीनव्वहमिति चानेकार्थविधा
नेवाकोभेदाद्गुरुणा त्कर्मान्तरापेचेता निविधीयेतेन त्वत्रालंभोत्कर्षः । एवं पंचोत्तमेहनीत्यत्रा
पि अनेकार्थे विधिर्वैध्यम् । अतएव पंचोत्तमेहनित्य चोत्तमेह निपंचत्वविधौ अवशिष्टो नांद्वद
शानासमेस्यां हृस्कतत्वाद्विति म्यानैवान्वहं त्रयाशां त्रयाशां प्राप्ते त्रीस्त्रीनव्वरूमित्यनुवादइसपा
त्तेपंचोत्तमेइसत्र प्राप्तालंभानुवादेन कालसंख्याभ्यपविधाने वाक्यभेदाइतमाहरूदेशेनप

तं· चत्वमात्रविधानेविशिष्टोद्देशात्‌ आलम्भस्यैवाश्रयत्वेप्रमाणाभावात्‌ अतःकालसंबन्धोभयवि
२४ शिष्टकर्मेतिराजसूये तानिसप्तदशवाक्यद्वयेनविधीयंते तत्रतत्रैकस्यविध्यभावात्प्रथमादिव
र्षेषुभिन्नभिन्नान्येवतानिकर्माणिपर्यग्निकरणांतेषुविशिष्टानितद्देवतापदानुषंगेणविधी
यंते अतएवप्रतिवर्षंपशुभेदात्संचमेचपर्यग्निकरणांतांगानामावृत्तिः तत्कृत्स्नचरितिभे
देपितज्ज्ञातित्वार्थकस्यन्एकत्वादिगुणप्राप्त्यर्थेनविरुध्यते दशपेयेपेशजूस्येडुपिपमसो
मयागाः सर्वेभिन्नतंत्राः क्वचित्कालभेदात्तत्क्वचिद्देशभेदात्तत्क्वचिद्दक्षिणाभेदादितितद्रूपेतेत
त्राभिषेचनीयोनामसोमयागः ततःसप्तपाहवीक्षितत्पुनर्दशपेयः सोमयागः कृतः। नावि
मौ अभिषेचनीयदशपेयौसमानतंत्रौभिन्नतंत्रौवेतिचिंतायांसहसोमंक्रीणात्यभिषेचनीय
स्यदशपेयस्यचेतिवचनेनाभिषेचनीयसोमक्रयकाले दशपेयसोमक्रयः प्रतिकृष्यतेसचप्र
तिकृष्यमाणस्तदंगतापकर्षन्यायात्ततःप्राचीनपिपदार्थानपकर्षतीति आरंभस्तावत्समानतंत्रे राम· २५

त्रः।यद्यपक्रमेचसमापनेतद्वत्तरांगाणामपितंत्रतायद्रितु अभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यव
यंतीति अवभृथदर्शनात्‌ तत्रांगानांतंत्रत्वंतदास्यपरवीणामेवसानंचदशपेयार्थंसद्यो
दीक्षयतिसद्यः सोमंक्रीणातीतिपुनःसोमक्रयदर्शनात्तुसेसवारमात्रेसहसोमंक्रीणातीत्यने
नसाहित्यंविधीयतेउपसंवारमात्रोत्पप्रतिश्रवणात्रैतस्यकृतोःपूर्वमेवकरणेकयचि
त्सोमविक्रयत्लाभेनकृतकरणानुपपत्त्या अचरपवक्तव्यादिनिवाच्यंतथात्वेक्रीणातेरुपसं
वारेलक्षणापत्तेः तदुहरेसद्यः पदस्यैवैककर्तृकालीनत्वेलक्षणा अभिषेचनीयदशपेयोप
क्रकालीनत्वेप्रयाणांतेगाणांतुसंवत्सराहध्वै कल्पंतरइतितदभिप्रायेणासद्यःपदमिति
प्राप्तेतथात्वेसद्योदीक्षयतीत्यादिवाक्ययोर्वैयर्थ्यापत्तेःसहसोमंक्रीणातीत्यत्रोपसंवारे
मात्रेलक्षणामप्यंगीकृत्यसहत्वमात्रविधिः।अतोभिन्नतंत्रावेवेतौपरंसमानौवाएवम्
तौपदशपेयस्याभिषेचनीयकालेनप्रयस्याभ्यासेतिसमानत्वंवचनंतदेककर्तृकालकत्वाभि

तं. २५

प्रायेणोत्तिन कश्चिद्विरोधः निष्कासस्य वरुणप्रघासेषु वारुणानिष्कासेन तुषैश्चावभृथं यंतीति श्रु
तं तत्र वरुणदेवत्यामिक्षायागस्य प्रधानान्तरासंभवे एवमेकवारं कृतस्यापि पुनःप्रचारविप्रकर्ष
मात्रे समिष्टयजुरूर्ध्वं विधीयते वपायागान्तःसवने चरंति पुरोडाशेन माध्यंदिने अंगैस्तृतीयसवने
इत्यनेनैव सवनीयपशोश्चावभृथशब्दस्य वरुणादेवताकत्वसाहचर्याद्गौणानुवादः यंतीति च
यागलक्षणत्वेन नावभृथयागे पुनःप्रयाजादिकरणमिति प्रथमः पक्षः। द्वितीयस्तु नात्र प्रचा
रविप्रकर्षः तथात्वे ऽवभृथशब्दवैयर्थ्यापत्तेः। समिष्टयजुरूर्ध्वं कालवाचकपदस्य च श्रवणाभावाच्च
प्राप्ता कर्मानुवादेन काल निष्कासतुषाधनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेश्चातोऽवभृथ
पदेनाप्रकृतदेशलक्षणया वा अवभृथगमनेन तुषविशिष्टवारुणनिष्कासप्रतिपत्त्यर्थं विधीयते प्र
याजाद्यशेषाभिधारणावदिति सिद्धांतः। अत्र वभृथशब्दस्य लक्षणावश्यंभावे शास्त्रस्य महावि
षयत्वसिध्यर्थं तद्धर्मककर्मांतरस्यैव लक्षणा अत्र तत्पवनायुदोङ् ह्येति न सामगामतिनगमन

राम. २५

मेवं जपत्नीत्यादिसौमिकप्रसिद्धावभृथधर्मपर्युदासोऽपि संगच्छते अतश्च कर्मांतरमेवेदं तुषशे
ष्यार्थं कर्म निष्कासांशे च प्रतिपत्तिरित्यतः कौस्तुभे प्रकरणांतराधिकरणोत्तराधिकरणस्ये
तु षांशे अप्रकृतदेशगमनस्यैव वा प्रतिपत्तित्वमाशंक्य निरस्तमिति चेदित्थं ऽदयनीये चत्वोति
षान्मे प्रायणीये शिरुदयनीयेऽभिष्वत्तथोदयनीयप्रकरणे प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमनु
निर्वपतीति श्रुतेस्तत्र पूर्वं च देवोदयनीयाख्यधर्मककर्मांतरमेव प्रायणीयनिष्कासद्रव्यके त
त्संस्कारकत्वापि कर्म विधीयते सदमीच द्वितीयार्थात्ततश्चोदयनीयधर्माणां द्विवारमा
वृत्तिरिति संगतिर्लोभेनाशंका निराक्रियते नात्र कर्मांतरसान्निधिसत्त्वेन प्रकरणांतरन्यायाभा
वात्तत्प्रायणीयनिष्कासस्य कृतार्थत्वेनावगतस्य निष्कासार्थत्वे अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेर्नि
स्य यमोपदेशिकीप्रतिपत्तिरुदयनीयनिर्वाय इति प्राप्ते निर्वापस्यापि प्रकृतो निरूप्यमाणाद
व्यसंस्कारार्थत्वेनावगतस्य निष्कासार्थत्वे अप्राकृतकार्यकारित्वापत्तेर्निर्वापेणानिष्कासस्य

तं-
२६
हृष्टप्रतिपत्तिरूपसंस्काराजननेच प्राचीनप्रयाजशेषस्याभावादुभयथाच दृष्टार्थकत्वाच प्रक
त्वे निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन सप्तमीश्रुत्या प्रकरणाच्चोत्तरीयनिवीयाद्युद्देशेन पुरोडाशक
पालवज्जायणीयनिष्कासे विधीयते अर्थाच्च प्राकृतप्रतिपत्तिर्बाधः ॥ इति श्रीखंडदेवकृतौ भा
ट्टदीपिकायामेकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ अंगानामंगानां प्रधानानां चैकप्रयोगविधिपरि
गृहीतानामेकदेशकालकर्तृकत्वमित्युक्तं तत्तु वचने सत्यसमदेशकालकर्तृकत्वमभिप्रायापूर्वे
द्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति अत एव च वभयेन चरंति वत्स्वादक्षिणानि अत्र च कालाद्यन्यत्वे
द्वैधात्क्वचित् महाप्रयोगांतःपातेपि प्रचारविप्रकर्षमात्रेणाक्वाचित्प्रयोगबहिर्भावेनैव यथा
प्रमाणांत्वगमांग सौत्रामण्यां दीक्षणीयामेहात्मनि भेदोलक्ष्यते इदं च सिद्धमेव सुकृत्स्नो
त्तरविवक्षार्थस्याप्रतिद्रव्यस्य आधानस्याग्निमात्रांगभूतस्य स्वतंत्रप्रयोगविधिपरिग्रही
तस्योत्तरक्रत्वनंगत्वाद्दृष्टांतत्वात्तत्क्रतुभेदेनानावृत्तिरवगत्वं कत्वाचिंतायामपिनम राम०
२६

याजादिवत्प्रतिक्रतुभेदः ॥ तत्तत्प्रयोगांतःपाताभावात्स्वतंत्रकालकत्वाच्च कृतस्य हि आधा
नस्याग्रहणमात्राविशेषत्वात्सर्वार्थत्वं न चानंतर्याद्विशेषः निमित्तादिवशेनानेकेषु क्रियमाणे
पुकस्यचिदानंतर्यस्याचर्जनियतत्वात् आधानसमयेकस्यापि कर्मविशेषस्यानियतत्वाभावेन
तुद्देशादेवसर्वोद्देशावगतेश्च अतःस्वतंत्रकालकत्वादेव तंत्रत्वं अतएव प्रयोगबहिर्भावेपि व
हस्पतिसवस्य तन्नह्यत्त्वेयप्यन्नत्र कालत्वरूपग्रहणमात्राविशेषतया प्रतिवाजपेयमावृत्ति
रेवं नचैवं यागानां प्रत्येकं दर्शपूर्णमासपदवाच्यत्वात् पूर्णमासारंभे दर्शारंभेच नत्तःपूर्वका
लक्रियमाणान्वारंभणीयाया आवृत्तिप्रसंगः कालभेदेन पृथक्प्रयोगेपि विधिकफलसाधनां
नां पर्णाम इहैव महासंकल्पादावारंभेकोपपत्तेः ॥ स्वतंत्रकालत्वेपि च यत्र प्रमाणांतरेणा व्यक्ति
विशेषस्यैवोद्देशावगमस्तत्रापि ग्रहणमात्राविशेषत्वादावृत्तिरित्यविध्येयं पूर्वपक्षज्योतिष्टो
मेग्नीषोमीयपशुपद्धितोप्पकःसवनीयानुबंध्ये यो स्वतिहियः ॥ सवनीययागामपितंत्रेण तभेदेन

ते॰ तिचिंतायां दीक्षास्य पर्वच्छिन्नतीत्यनेन विहितस्य दीक्षाकालस्य पर्यपच्छेदनोद्देशेन विधानादु
२७ द्देश्यस्य प्रकृतिविकृतिसाधारण्येन ग्रहणोपदेशातिदेशयोः कामिकत्वेन उभयत्र व्याप्तिकाल
वैषम्यापत्तेः अग्नीषोमीयपशुप्रसवदीक्षाकालविधिः विशेषतश्चाध्वरकल्पानाम्यानेन तस्यैवोप
स्थितत्वात्तस्यैव दीक्षाकालेपकर्ष इति तत्राग्नीषोमियान्ते पवर्गोत्सवनीपादोपपातरक
रणामिति प्राप्ते दीक्षाकालत्वं हि न दीक्षापूर्वप्रयुक्तत्वं तत्र हृपस्थापकान्यथानलादेश्याभावात्तत्र
पि तु प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तत्वं सत्त्व स्मिन्साक्षाद्विदेशायोगात दीपपूर्ये निर्दिशतेतत्त्वी
पत्वं च सर्वेषामविशिष्टमिति सर्वीयत्वसिद्धिः वस्तुतस्तु पूर्योद्देशेन विहितस्य कालस्याद्वि
रुक्तत्वन्यायसहकृताव्यभिचरितक्रतुसंबंधाद्वेदे सार्थत्वे संभवे वारणादिवज्ज्योतिष्टो
मार्थत्वानुपपत्तेः दीक्षणीयोपदेशे विसवनीयादौ अतिदेशेन तत्प्राप्तिसंभवात्कालत्वेन त्वा
देवपूर्यतत्रत्वेऽवश्यं हि सर्वत्रोपदेशवाहि नापि कालतंत्रत्वादेव पूर्यतंत्रत्वं वाच्यमन्यथा राम॰ २७

एकस्मिन्नपि काले पूर्यपत्रपापत्तेः वायव्यादिपशु सर्वत्रोपदेशवाशौनपरप्रयुक्तदीक्षाभावादेव
कालत्रोपि पर्यपच्छेदनाद्धिकं तुग्रालोप्ये पिम्हस्येति मापातत्संस्कारस्तु पूर्यतंत्रत्वेन संस्कार
योग्यत्व क्षराणोपहारोप्रोक्षणादिनामपितंत्रत्वं न च दीक्षास्य पर्वच्छिन्नतीत्यनेन तन्मात्रस्यैव पाक
र्षे विधानात्तस्य तारीनामग्नीषोमियकालएकरणेन अनुष्ठानसादेश्यात्तन्मात्रार्थत्वप्रतीतेः ग
हमाणाविशेषत्वेन तदपवर्गे अपवर्गाद्वाचतिरिति वाच्यं पर्यपच्छेदनोद्देशे विशिष्टोद्देशापत्तेः
छेदमात्रोद्देशे अतिप्रसंगापूर्यो द्देशेन च कालविधिः किंच निरुक्ततदहसंस्कारोपलक्षणार्थ
ं तदहत्वात्दर्काश्च संस्कारानोधाय नादिकस्य पर्यालोचनयापाशिक प्रसिद्ध्याचपूर्याद्भ्या
र्थेगकच्छेदत्वात् घासीकरणानाएवाद्युपरि बाधानादयनुप्रोक्षणान्नादयोपि न तदसमार्गादि
वदहस्ते पूर्पसंस्कारधायकाः तदेवं व्यवस्थायामपियोनावदत्वाद्दर्कास्तेषामभिन्नका
लत्वेनागहमाणाविशेषत्वादेव तंत्रत्वं पूर्य च वत्प्रोक्षणादयस्तन्न पूर्यसंस्कारकारका

तं॰ स्तेषां मपकर्षकवचनाभावेन हैसकारएवान्तःक्षेपत्वेन गृह्यमाणविशेषत्वेपिश्राति थ्याव
२८ हिः॥ प्रोक्षणान्यायेनपूपूव्यक्तेरेकत्वात्तत्रकृतानां प्रोक्षणादीनां प्रसंगेनोपकारकत्वोपपत्तेस्तेषाम
पिनावृत्तिः॥ पार्थसारथ्यादेस्तु सर्वेषामेवसंस्काराणामपूर्वप्रयुक्तत्वाच्च लंबनतो दीक्षाकालत्वास्याप्य
पत्तेरपीज्ञिकाचाराविरोधः स्वलिखनविरोधश्चअथैतत्तद्रसःसेनैवलक्षणानभ्युपगमेनकेचन म
न्त्रापकर्षइतिपक्षांतराभ्युपगमस्ततोविशिष्टेहैशाद्यापत्तिर्दुरुद्धरैवनचतत्परिहारार्थं पूर्वकर्त्रीं
नतीतिपदहृपाध्याहारः॥ तदपेक्षयालक्षणागालघुत्वात्स्वरूपः एपत्स्वरूपीसर्वपक्षनाम्येते
द्वैरोवनचतत्वासनदीक्षाकालस्यानन्तत्वात्देक्षानुष्ठानकाले ऽपात्तस्यचगृह्यमाणविशेषत्वे
नेतत्त्पवर्गेपवर्गोदेहइतिवाच्यं ऽपादानकालानन्ताच विषयः प्रथमः शकलः परापतेत्सस्वरूपरिति
वचनेनप्रथमशकलस्यैवस्वरूपत्वात्तस्यचैकत्वेनभेदानुपपत्तेः॥ नचैकस्मिन्नहणोपः प्रथम राम॰
इतिव्याख्यानेनप्रथमशकलानामपिनानात्वोपपत्तिरितिवाच्यंप्रहरणस्यानपात्तत्वेनशकल २८

त्तरापेक्षयैरूवप्राथम्यप्रतीतेस्तदेवत्वेनैकत्वोपपत्तेः किंचपरूपक्छेदनकालएवव्यामोहनिवत्यर्थं
नाशापहारनिवृत्त्यर्थंचस्वरोःपादानंकर्त्तव्यमित्यगृह्यमाणविशेषत्वादपित्तेत्र स्वरुः॥ अतएवसं
स्थितेसोमेप्रस्तरेप्रहरतिस्वरुचेतिप्रतिपत्तिविधानमपिसंगच्छतेतेनचापमनुवंध्यांगभक्तस्यकाल
विधिः॥ न्यायेनस्वरुतेत्वावगतोसंकोचेप्रमाणाभावात्अतएवयत्रन्यायेनेचभेदावगतिर्यथाप्र
स्तरेतत्रसंकोचइष्टएव अहर्गणेज्योतिष्टोमेकंडूयनेविनियुक्तायाः कृष्णविषाणायानीतासुदक्षिणा
सुचात्वालप्रासनरूपाप्रतिपत्तिश्रुता साहर्गणेप्राधान्येनदक्षिणादानस्यप्रातःसहिकत्वात्सत्रेपितद
पक्षसहितकालत्वात्तल्प्रत्यहंप्राप्तापिकृष्णविषाणायाएकत्वाद्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिनेकार्येतिप्राप्तेअंते
हन्येवस्यात्तत्रअन्यथा॥ उत्तराहवृत्तिदक्षिणादानकप्राग्वर्तिपक्षार्थानांकृष्णविषाणाकंडूयनरूपधर्म
बाधापत्तेः॥ नचतत्रापिपूर्वाहवृत्तिदक्षिणादानोत्तरभाविपदार्थेषुयाशिकंडूयनरूपधर्मबाध
पत्तिः कृष्णविषाणात्सत्वेपाशिकंडूयनेतस्याअदृष्टार्थत्वापत्तेरितिवाच्यंकंडूयनस्यतत्रपाशार्थे

तं० २९ रागतःप्राप्तत्वेचतत्रविध्याभावा[?]दुक्तत्वाच्चावयवशःप्रत्यहंहानेकत्वंहविषांयागंतप
वसमाप्तेस्तदुत्तरकालीनस्यप्राशनस्यप्राप्तेर्नीनियमप्रसक्तिःहितोपाहिद्दिनेपुरुषविषाणा
कंडूयनस्याचतेरध्यायोपयोगित्वानाग्विसर्गेदर्शपूर्णमासयोःप्रणीताप्रणयनोत्तरंविहितस्यवा
ग्यमस्यहविष्कृताचंवाचंविसृजतीतिवचनेनहविष्कृदाह्वानकालेविसर्गःस्मृतः।नानाबीजेषुचव्री
हिश्यामाकादिरूपेषुएकप्रयोगवर्त्तिनानायागसाधनेषुकृष्णाजिनास्तरणपलीकरणांतानां
ऽनुसमयस्यस्थापितत्वाद्धविष्कृदाह्वानकालप्रागभाविकृष्णाजिनास्तरणादीनांप्रमाणकत्वा
त्तदनुरोधेनचापिअंत्यएववाग्विसर्गः।नचेहवाग्विसर्गस्यविहितत्वाद्धविष्कृदाह्वानोत्तरभविप
र्वबीजसंबंधिपदार्थानांवाग्विसर्गोत्तरत्वप्रतीतेरंतत्कारणोत्तरत्वतद्बाधापत्तिः।वाग्विसर्गस्यविहि
तत्वेप्याराद्दुपकारकत्वेनविधेयत्वापत्तेस्तस्योत्तरपदार्थांगत्वेप्रमाणाभावात्वक्तत्वस्यनात्रवा तम० २९
ग्विसर्गविधिः।रागतःप्राप्तत्वात्तत्रापितन्मौनापेक्षितावधिसमर्पणमेवेत्युक्तं।नचतथापिस

त्यहत्वायाएवतस्याआपत्नीसंयाजांतंहविष्करणार्थमवस्थानेनेसर्वावंधातकारणोपपत्तेरा
द्यबीजावघातसमयएवहविष्कृदाह्वानात्तदैववाग्विसर्गापत्तिरितिवाच्यं।आह्वानस्यासकृत्
रतोपितदुपलक्षितस्यमुसलाहननकालसांत्यबीजावघातसमयेपिसत्वान्नस्वधिकबाध्यमो
पपत्तेः।आपत्नीसंयाजांतंजघनेनगार्हपत्यमवस्थितायाअपितस्याउत्कारदेशेअवघातार्थंप्र
पुनरागमनोपपत्तेश्चवस्यत्तेवातएवाग्रेचप्रतिसवनंसवनीयेषुहविष्कृदाह्वानमेवान्त्यतोवाग्य
मानुकूलप्रयत्नावृत्तिरितिसिद्धं।पशौपशावभ्योवोमीसिपेपशुपुरोडाशःस्मृतः।पशौचप्रणी
ताप्रणयनहविष्कृदाह्वानयोरभावेपितदुपलक्षितकालावधिकत्वसंभवेनकथंचिदसंभवे
पिवाग्यमस्यप्रकृतौविशिष्टतत्पदार्थधर्मत्वात्कतिपयपुंगत्तद्धर्माणांचपशौचसत्वेनतद्धर्मवाग्य
मोपपत्तिः।अग्निचयनक्षास्तरणादिवदंगयोगवदिपदार्थजातेप्रणीताप्रणयनहविष्कृदाह्वानम
ध्यवर्तिसान्तोव्यापारमपिप्रकृतौअंतस्यतस्यपशावप्यतिदेशात्कृत्तएवतत्रांगवाग्यमादिदेशः

तं०
३०

नहिप्रकृतौ तस्य हविष्कृदाह्वानमध्यवर्तित्वेनोद्देश्यतायेन पशौ हविष्कृदाह्वानाभावाद्वाग्यमाति
देशो न भवेत् तत्त्वेनैव तदुद्देश्यत्वात् इतिदेशो निरवबाधः। तेन पशौ हविष्कृदाह्वानकत्वाच्चिंत्योति
र्कलेशु धैव अत्र अपाश्नकवाग्यमेनैव प्रयाजादिवत्कार्यसिद्धेपि पशुपुरोडाशेन पृथक् वाग्यमा
नुष्ठानं पद्वित्तुप्रसंगविधया पूर्वपक्षाकरतोऽधायासंगतिरित्याशंक्य तत्ततो रूपपशुपुरोडाशे
त्रित्वकृत्वाच्चिंतयाऽयं विचारः। सर्वथा न वाग्यमस्य पृथगनुष्ठानमिति प्राप्ते मनः प्रणिधान द्वारागो
वाग्यमस्य हशेपकारकत्वे संभवति प्रयाजादिवद्वारादुपकारस्यान्याय्यत्वात्पूर्वसेवात्तमनःप्रणि
धानस्य च वाग्विसर्गोत्तरक्रियमाणपौरोडाशिकतंत्रमध्येऽप्यनुपयोगेन तंत्रप्रसंगो वा अग्निप्रयो
गः। अग्नौ अग्निपुनराधेयवसाद्युत्तेनेति जुहोति अग्निमेवैतेन पुनरुत्सृजति प्रयोगः। रूक्तः सचायं होमो
राडुपकारकतया च यन्मात्रोगेऽग्निर्मितिद्वितीयपातसंस्कारत्वाच्च गुणमात्रत्र एव वचयनमात्रो
गत्तानिषेधान्वा इत्येवकारः। अग्नेऽग्नेः इपयोगापेक्षायांज्योतिष्टोमाखंगत्वेन विनियोगात्तरथैत्व राम०

प्रपित्तस्येस्यविवादेऽग्नेयोः सांगप्रधानार्थत्वात्तदर्थत्वंप्रधानमात्रार्थत्वंचेतिपरिचिंतायांमाध्यका
रेणातावदग्नेः सर्वार्थत्वात्सांगप्रधानार्थोग्नियोगो वेदिविहितधर्मेणायेन अत्राग्ने मंस्तानमर्जस्वंतेधा
यामीत्यात्मस्य हृच्चं जुहोतीत्यत्र वैद्वाग्नेर्विमोकः सर्वोत्तरएव कार्यः। अत्राहि अग्निहृस्ययोगात्तस्याद
ष्टस्यस्वीति न कार्यं नाशयत्वेन प्रसक्तस्येत्तद्धोमनाशयत्वमर्थवादवशाद्वगम्यतेऽत्रतस्मांगतिमध्या
र्योत्तएवाग्नेर्विमोकइति पूर्वपक्षितेपंचभिर्युनक्ति पंचभिरुपद्धाइति वाक्यशेषेणायज्ञार्थत्वावगमा
दग्निगाः सोमस्यति च सर्वार्थत्वबाधेनप्रधानमात्रार्थत्वात्प्रधानांतएवविमोकइतिसिद्धांतितं
एवंच सौमिकमथिवरशांपत्त्वतावषट्कुर्युर्भातत्वमेवयज्ञस्याशीर्गच्छेदितिएवसंयोगादग्नि
योगस्तत्न्यायप्राप्तयाकेवलंप्रधानार्थं भवतित्तत्वस्मांगभूतेचभयेतिदेशप्राप्तेहोतृवरणांनहो
तारंवृणीतइत्यनेनपर्युदस्यतेसौमिकस्य च रणस्यांगप्रधानार्थत्वेऽग्नौपदेशिकेनातिदेशिकस्यवा
धेनैवाप्राप्तत्वात्पर्युदासानुपपत्तिः। यद्यपि चावभृथोः पूर्वस्ताधापि अग्न्यभागाद्यर्थत्तयाप्रसक्त

तं॰ स्य होतृवरणस्य पर्युदासो नैवानुपपन्नः तथाह्युदशाहेग्रहर हर्हिग्रहनक्तिग्रहरहर्हिर्विमुंचतीतिप्रा
३१ त्यहिकयोगदर्शने प्रधानमात्रार्थत्वं तन्मे हेन भेदोपपत्तेरूपभंगइत्युक्तं यथाह्यासर्वादौ धंतयोः सकृद्वा
ग्नियोगविमोकयोः प्राप्त्यापत्तेरितिसिद्धांतितं वार्त्तिककारेण भाष्यकारोक्तयुक्तौ च प्रधानमात्रा
र्थत्वमग्नियोगस्य पूर्वपक्षीकृत्य सांगप्रधानार्थत्वं सिद्धांतरूपवस्थापितं व्याख्यातानित्तस्यायम
भिप्रायः। योगस्य कृत्यचिवान्संरच द्वितीयामंत्रवर्णाभ्यामिसंस्कारार्थत्वाच गतेर्नगुणवाक्यस्या
र्थवादगत्तयज्ञपदस्य वणमात्रेणाय ज्ञार्थत्वं कल्पयितुं युक्तं नहि दृष्टिगुणः सोमस्येतिवदस्यान
न्यशेषतायेन बलात्प्रधानमात्रार्थता कल्प्येत तेन सत्त्वा यज्ञमात्रार्थत्वं तथापि पज्ञशब्दस्य सर्व
स्यैवाणतयज्ञाणयग्रहणं तद्द्वादशाहान्वा भागयोरपि प्रयोगात्प्रधानमात्रार्थता कद्वुर्घटैवरत्तेनस
एषयज्ञः पंचविध इत्यादौ पज्ञशब्दस्य प्रधानमात्रेप्रयोगात्प्रधानमात्रार्थत्वमितिन्यायसुधोक्त राम॰
मयास्तं तथा त्वे ये यज्ञामहस्यानुयाज्ञार्थत्वाप्रसक्तौ पर्युदासानुपपत्तेश्चेत्तत्सांगप्रधानार्थाग्नि ३१

योगो वरणो च तत्रापि द्वितीययाकृत्विक्संस्कारार्थत्वस्यावगत्तेरार्थवादिकयज्ञार्थत्वस्याकल्प
नात्तन चैवमवभृथे तत्स्मत्वसक्वाभावः प्रधानार्थत्वपक्षेपि दक्षिणावत्प्रधानार्थेनैववरणेन प्रस
गसिद्धेरेवमभृथेत्तत्प्रसक्त्यभाव स्यात्तुल्यत्वात्तत्प्रत्यक्षाभ्यामप्येवं प्रसक्तिर्वाच्यान्तत्य पूर्वस्य सौमिक
वरणस्य सर्वार्थत्वे पिदर्शपूर्णमासकस्य प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणस्य वरणस्यादृष्टार्थत्वया सोम
गभृत्ते ष्वपिश्चादौ करणस्य द्वादशेवत्स्यमाणत्वेन प्रसक्तस्य तस्यावभृथे पर्युदासोपपत्तेः। नहीदं
प्रकृतावारादुपकारकं येन तस्य भागाघनं गत्वेनावभृथे प्रसक्त्यभावः शंक्येत द्वितीययाप्रोक्ष
णादित्वद्वोत्संस्कारार्थत्वावगत्तेः। अत तत्स्य कर्तृत्वेन भागगत्वाद्वरणस्यापि तद्वाराग्र
न्यभूगांगत्वोपपत्तेः प्रसक्त्युपपत्तिः न चैवमपि आतिथ्यावर्हिः प्रोक्षणान्यायेन होतृव्यक्तेरेका
या दीक्षणीयायामेवकृतस्य होतृवरणस्यावत्तेः प्रसंगेनोपकारसिद्धेर्नावभृथे प्रसक्त्युपपत्तिः। आति
थ्यावर्हिः प्रोक्षणस्य परिश्यणेदोहियत्कार्यं कृतं देशेन यत्तत्करोत्यतिस्तत्कार्यकृतां गभूततद्व

तं॰ ३२ त्क्रिगत्तसंस्कारजन्यादृष्टंप्रतितत्कार्येतिमकार्यत्वेननाशकत्वस्यवृद्धैर्हिप्रोक्तत्वाद्यर्थकल्पितत्तस्यस
त्वेनतज्जन्योपकारस्यानष्टत्वाप्रसंगोपपत्तावपिभक्तेरग्निपात्रसमार्गीदेवत्सत्वपिव्यक्तेरेकत्वेनि
रुक्तकार्यकारणभावविघटत्वानुपपत्तेःनहिहोतृत्वव्यक्त्यैर्यत्कार्यकरोदेशेनोपतिस्तत्कार्यकृतांगसं
स्कारःहार्शिकहोतृवरणास्यज्योतिष्टोमाद्यनंगत्वात्अतस्तत्रतद्धाक्रियाजन्यादृष्टत्वावच्छिन्नंप्रतितत्
पलोपहितोतिमकार्यत्वेननाशकत्वेतिविशिष्यकार्यकारणभेनैवप्रयोगवत्त्युतिमत्तेनैवनाशइति
प्रतिप्रयोगमावृत्तेर्युक्तमेवावभृथेतुदर्शनेह्वादशाहेप्रत्यहंयोगविमोकदर्शनेचप्रधानमात्रार्थ
त्वपक्षेपिभिन्नकालत्वात्तत्तद्गौवसचेसत्यार्थकारणापत्तेःसर्वान्तएवविमोकप्राप्तौप्रात्यहिकविधा
नार्थमेवेतिसांगप्रधानार्थत्वेपितन्मंत्रस्यकावाप्रधानमात्रार्थत्वपक्षेकथंचिद्वीहप्रसक्तिस्तथापिअनु
वाहत्वस्यवैयर्थ्यापत्तेः।प्रात्यहिकत्वविधानार्थमवेरेतस्मात्सांगप्रधानमात्रापवर्गेविमोकः॥त
तुल्यन्यायेनऽदाहरणान्तरेचाहर्गणपूर्वपक्षेप्रधानसमकालीनांगस्यावृत्तिःक्रियावृत्तेतेचमितित्र राम॰ ३२

न्यायोपयोगितास्ब्रह्मरूपाज्योतिष्टोमेऽपसत्कालेस्ब्रह्मरूपाह्वानंतदहर्गणेपित्वितिद्वैतसुत्यामि
न्नकालीनहैक्षाद्यंगवत्तत्तद्गौवसवेपिकारकंअग्रहणप्रमाणाविशेषत्वात्तन्नचचठरहेसुत्यामा
गभेदेत्यत्तिद्विपदवशेनावतिष्ठतस्यतंत्रतयायुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्तद्वदेचसंप्रतिपन्नदेवता
कस्ब्रह्मरूपास्यलेद्वादशाहेपेयवत्सुकेषुचिदहःसुआग्नेयीस्ब्रह्मरूपाकेषुचिदैन्द्रीतिभिन्नदे
वताकत्वेतत्रभेदएवेतिवक्ष्यतेतत्कालात्सुत्याकालीनस्ब्रह्मरूपाह्वानंतदहर्गणाहप्रमाण
विशेषत्वात्अतिसुत्याभावत्तैतैसवनीयादिसुत्याकालीनोगात्तरवत्तविशिष्यबाधेसादिपदप्रयोग
देयमप्ययोनिर्णीयतेनचप्रकृतौसुत्यायाएकत्वाद्द्वैत्यस्याविवक्षितार्थत्वेसुत्यामात्रेकेसनेनैवसु
त्याकालेऽग्रागाप्रकाशनोपपत्तेरद्धेतिपदवैयर्थ्यानियामसुत्यादिनापप्रकाशनापत्तेवाभ्युदपशिरस्क
त्वकेस्पनान्तरअतोसुत्याभेदेनतदिनभेदाद्वावृत्तपकपठनीयाद्यपदेनसुत्याहदिनानाप्रकश
नानुपपत्त्याआयतिद्यवतरपकीएतत्वक्तिकथनापेवचस्तत्रांतराप्रियाइतरथात्तस्यप्राणासवनी

तं० याद्रिन्यायेनैव ब्रह्मण्यावृत्तिसिद्धेः पृथगधिकरणवैयर्थ्यं न च सदनीयाद्यपर्वाणां तत्र तस्याप
३३ वोपयोगित्तयातदुद्यत्ताचपदगोशामसंगसिध्यनुपपत्तेः तच्चसुपपत्तावपिप्रकृते देवतावाहकत्वा
स्मिकहाह्वानसंस्कृतायाएवप्रसंगेन सर्वोपकारकत्वोपपत्तेः कथमानर्थ्यरिति वाच्यं आह्वानस्यस्व
रूपेणाविधमानत्तयादेवतायास्मरणमात्ररूपस्यहृद्धोपकारस्य तत्कालमेव नाशात्तदाहितसं
स्कारस्यापिप्रधानकालीनदेवतास्मरणेन नाशात्प्रसंगानुपपत्तेः अतएववयत्र पाशुकदेवतावाह
नप्रकाशजन्यसंस्कारस्यानाशाहृदयादियागीयदेवतास्मरणस्यभावित्वात तच्च मदस्यैव पशुपु
रोडाशेप्रसंगः न चोत्तरस्मरणस्यैवपूर्वज्ञानजनितनाशकत्वस्य लोकेक्लृप्तत्वात पापागोपदेव
तास्मरणेनैव तस्य नाशात्कथंप्रसंग इति वाच्यं तथात्वे कृतमप्रयाजोपदेवतास्मरणेनैव तस्य ना तम०
शेआवाहनस्यप्रधानोपकारकत्वानुपपत्तेः अतोः दुरपत्तजन्यसंस्कारस्यैव नाशकसामग्रीसत्वे ३३
त्वांअवछिन्नत्वं च पर्याप्तिसंबंधेनेति न वपायागोपदेवतास्मरणमात्रेणात्तन्नाश इति धुक्तं प्रस

गः प्रकृते तन्नाशकसामग्रीसत्वान्न तथात्वं अत एव संस्थिते संस्थिते हमिआग्नीध्राग्नौ प्रविश्यस
द्भिरप्येसद्गृहाणामाह्वयेति संप्रेषूनीति लिंगमप्युपपद्यते लोके सुसमादिदेशानां अध्वर्यवादि
कर्तृत्विनोक्तवादिपाशानां च प्रतिकर्मप्रयोगे च मेरूइ तरथानिरिष्टिकोपादानेसिष्टाचारविरोध
हिति प्राप्ते कुशाद्यौर्वीव यो मेचाग्नाह्मणाश्च बहुश्रुतः नत्तिनिर्मल्मतां यांति विनियोगः पुनः पुनरि
तिवचनेनात्रविनिगुक्तविनियोगे पिशिष्टाचारविरोधाभावाद्नियमः न च कृत्स्विगाचार्या नाति
चरितव्या विति वचनेनातिचारनिषेधात्तएवेति नियमः शंक्यः अस्याप्रकरणस्थतया पुरुषार्थ
त्वस्यक्रत्वर्थत्वे प्रमाणाभावेनान्यकारकोक्तठवैगुण्यानापत्तेः तस्यान्यत्रव्यासक्तत्वे कोधोत्यादक
व्यापारकृपातिचारासंभवेन पुरुषार्थनिषेधस्याप्यनापतेश्च न चैव मेकत्वपक्षे व्यक्तेरेकत्वेन
तिष्ण्या बर्हिः प्रोक्षणान्यायेन सकृत्तैरेव वरणस्य समार्जनादि संस्कारैः सर्वकर्मसु कार्यसिद्धेः प्रति
प्रयोगे वरणावनानुष्ठानापत्तिः व्यक्तैकत्वेप्यनेयत्साभावेनातिष्ण्याबर्हिः प्रोक्षणन्यायाभा

तं॰ वात्तअग्निसंमार्गवत्तव्यत्तेकत्वनैयत्येपिचरणादेःप्रयोगात्तरप्रगसिध्यनापत्तेश्चअत्रावसितमे
३४ लिप्तदेशेचपात्रेषुहविंत्स्तेनयज्ञायुधानियाचेष्टत्तनियमयवआहिताग्निमग्निभिर्दहतियज्ञपा
त्रैश्चेतिवचनेनतैर्दाहविधानात्तयद्यपिअत्राहिताग्निशरीरप्रतिपत्त्यर्थंदाहेविधीयमानेयात्रा
णामग्नीनांचगुणत्वमेवतत्तीयाश्रवणात्तदाहस्यशरीरप्रतिपत्त्यर्थत्वपादृष्टार्थत्वेनप्राचीनप्रया
जशेषन्यायस्याप्रभावाच्चअत्तएवशरीरमपिसत्यप्याहिताग्निपदश्रवणेनाधानोपयुक्तसंस्कृ
पतेतथात्वेत्तत्प्रतिपत्तिरूपसंस्काराभावाहाधानमात्रेणाग्न्युत्पत्तेरसंभवेनात्तएकर्मस्वनधिका
रप्रसंगात्तकित्तअव्याभिचरितक्रतुसंबंधाद्दाहितत्विसाध्यक्रतूपयुक्तमेवयवेचाधानोत्तरक्र
तुकरणात्सोमयजमानमरणोदाहकरणोदाहस्यसंस्कारेपुपाठेनगुणार्थत्वस्यापिसंयोगपृथक्
त्वन्यायेनसत्वाद्विधिध्यं।अत्तअदाहस्याग्निपात्रप्रतिपत्त्यर्थत्वाभावान्नतदनुरोधेनातत्धारणानिय तप्र॰
मस्तथापिकतुकरणोतिरकालेतत्परित्यागेमरणास्यानियतकालत्वात्कदाचित्सर्वप्रयोगोपयुक्ते ३४

षुपरित्यक्तेषुउत्तरप्रयोगकालात्पूर्वंयजमानमरणोयज्ञयात्राभावेदाहेवैगुण्यापत्तेर्धारणमावश्य
श्यकंततश्चततेरेवोपात्तानलाघवान्नेयेगोतरप्रयोगसिद्धेर्नयात्राणांतराक्षेपःएवंचपात्रधारणा
नदृष्टेपुणीमासप्रभृत्येचसत्त्पित्तत्रापात्राणामुपदेशेनततःपूर्वेपवमानेष्वनंतरंयजमानम
रणेसतिवैगुण्यापत्तेःपवमानेष्विपुयात्राणामतिदेशेनत्तसत्वाच्चततएवधारणंयज्ञपात्रपदे
नप्रमाणासिद्धेयेषांयज्ञवच्छिन्नसंबंधस्तान्युच्यंतेनतुऔपदेशिकएवप्रकृतिमात्रसंबंधो
वासेकोचप्रमाणाभावातएवंपवमानेष्टितःपूर्वमाधानमात्रोत्तरंयजमानमरणेयज्ञपात्राभावे
पेःकैश्चित्काष्ठैर्दाहःअग्निषुत्तपरमापूर्वविशिष्टाग्न्युत्पत्त्यभावेप्याधानमात्रजन्योत्पत्त्यपूर्वविशि
ष्टाग्न्युत्पत्तेर्जातत्वेनतैरेवदाहःअग्निशब्दस्यगार्हपत्यादिशब्दानांचतत्रापिनिरूढलक्षणायाप्रयो
गाविशेषातसतिसंभवेमुख्यग्रासंभवेलौकिकाग्न्यपेक्षयात्तस्यैवग्रहणौचित्याच्चआधानोत्तरं
हिआनाहिताग्निवदाहिताग्निशरीरदाहेयुरुषार्थत्वपात्राद्योत्तरमरणाग्नेःपरमापूर्वविशिष्टस्याभा

तं० ३५ वेनकरणत्वात्संभवेपिसतिसंभवे आधानमयुक्तापूर्वविशिष्टस्याग्नेरर्थात्कालाव्याप्तत्वेनाचरणात्तस्या
गे प्रमाणाभावात्। वस्तुतस्तु तत्पात्रे पि पृष्टाहद्रतिशक्यते वक्तुं आधानसमये यद्यपात्रेस्तत्ते वेद्यमा
णत्वात् तत्र यज्ञकरणाभावेपि यज्ञार्थमुपादानमात्रेण पुरोडाशकपालवच्च यज्ञपात्रत्वोपपत्तेः।
अत्तो दाहावैगुण्यापत्ते यात्रानिधारणीयानि इति नियुक्तेषु नियमइति सिद्धान्ते केदेशिनः सिद्धा
न्तस्तु यद्यपि मरणस्यानियतकालत्वात् याज्ञाधारणमवेतया पि यो नाम प्रयोगान्तरकालेरम
णीयानि न वानि न वानि यात्राणि लमेन तस्ये च्छा वशेन पूर्वत्यागे ऽन्त्यो पादाने पिन कश्चिद्दोषस्या
त् दाहस्य पुरोडाशकपालमापेनयेः कश्चिद्यज्ञपात्रैरुपपत्तेः। अत्तो दाहे प्रतिपात्राग्न्योर्गुणा
द्यर्भावे पि हस्तिशिरा हस्ते ऽहमासदक्षिणापूर्वे आहिवनीयमित्यासादनं प्रतिपात्राग्न्योः संस्कार्य
त्वाद्यनमादासादनस्य प्रतिपत्तित्वाद्यगमात् यासादनानुरोधेनात्तधारणावस्तुतस्तु तदनुरोधेनो तम० ३५
तं धारणो पि इच्छावशेनाग्रैरपि कृत्वं न रक्षणीयेशु त्यानापत्तेः। सर्वथाप्येव चासादनस्य प्रतिपत्युपपत्ते

रेपिस्तनपि पस्ते सर्वकर्मस्यपात्रैकोप्रमाणाभावात्। अत्त एवं वर्णनीयं चलाशानामपिपात्राणां आ
धानप्रकरणोत्पन्नानां आधानोत्तरमत्तारणाहरणकाल एव पशिये: केन्दुमित्सहेतिमंत्रलिंगेन
हरणाप्रतीतेर्यपवच्छिन्नकालत्वात्सर्वपज्ञार्थत्वेत्रैणोचो पादानस्यासादनेभ तेषामेव प्रतिप
त्तिः। नचैवमाधानोत्तरं प्राक्पवमानेष्ट्यभिप्रायज्ञमानमरणो याज्ञाग्न्योरनुपयुक्तत्वात्सुसादासादना
त्व प्रतिपत्यनापत्तिः। अनुपयुक्तत्वेपि आकीर्णीकारणाच यज्ञार्थमुपात्तस्य यज्ञाभावेपि प्रतिपत्ति
सापेक्षत्वात्तद्वस्तुतस्तुइद्दशप्रतिपत्तेरनुपयुक्तत्वाद्दासादने दाहोपयोगियात्राग्निसंस्कारकत्वया
ऽप्ययोस्यमाणसंस्कारमपि तितादृशविषयेपि आसादनोपपत्तिः। अत्त एव प्रतिपत्तिरपीयमाम्
ष्मिकफलएवोपयुज्यतेनत्वैहिके ऽज्यस्यपिध्ययं अत्तश्चेयं प्रतिपत्तिरैहिकातिरिक्तस्यैवांगे अत्तय
वपवमानेष्टानंगत्वेपित्तदुत्तरमाधानोत्तरं वामरणे वा ऽलौकिकफलदाहोपयोगित्तयैवासाद
नमिति ध्येयं नह्यस्य प्रतिपत्तिमात्रत्वं ऽभयत्र दृष्टार्थत्वाद्विशेषेणापयोस्यमाणसंस्कारकत्वस्या

तं.
३६

ष्येमी कारात्प्रतिपत्तिकर्मत्वादेव चाध्यानकालोत्पन्नत्वाच्चाकृतायां पात्रायामपि च तत्तद्विकृतिवि
शेषकालोत्पन्नवाहत्याग्रद्वासिका पात्रायामप्यासादने तेषां पंचप्रयोगभेदे त्वनियमो विभिन्नकाल
त्वाभावात्प्रत्युत वैकृतपात्रायामपि विकृतप्रयोगे समाप्ते यजमानमरणे त्वासादनेनुत्प्रयोग
वहिर्भूतमरणेपीति नारायणवृत्तिकारेणैवोक्तं तत्र प्राणाभावादुपेक्ष्यः उपरिष्टात्त्वाजये ये प्राजा
जापत्यान्विधात्वोपरिष्टात्सौमानां प्राजापत्यैश्चरंतीति श्रुतं तत्रापि सवनीयतः प्रकृतिवत्स्वप्राप्ति
तार्भवकालस्याबाधायतस्मिन्नेव काले प्राप्ते प्राजापत्यांगहविषां करणं उपदेशात्सकृतिपपसोमो
मरत्वेनाप्युपपत्तेः न चैवमप्युपदेशवैयर्थ्यं अपूर्वतापरत्वेन चरितार्थत्वात्तत्प्रकृतिप्राप्तप्रचारविप्र
कर्षवाधेन प्राप्तस्य ब्रह्मसाम्नालयतइत्यनेन ब्रह्मसामाकालप्राजापत्यप्रचारस्य बाधे एवं पुनः
प्रचारविप्रकर्षरूपं प्रतिप्रसवफलकत्वेन सार्थक्याच्चाग्रे वैव ब्रह्मसामकालप्राजापत्यासावपापा
गएवयपर्यवस्यतिअतश्चार्भवकालएवतद्धृदयादिप्रचारः एवं चाग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजै राम.
३६

श्चरंतीति प्रहृत्य परिधीन्जुहोति योजनं जुहोतीति च प्रकृतिप्राप्तक्रमः कालो बाध्यते एवं चा
ग्निमारुतं पद्यत इति प्रयाजमवान्यः द्वितीयस्त्र्यचोदके नैव तत्प्राप्तिसंभवे उपरिष्टात्सौमानामित्यस्य
वैयर्थ्यापत्तिः न चापूर्वतार्थत्वसौमोत्तरकालतारूपकतागुणविधानार्थत्वेनोपपत्तौ तत्कल्पना
योगात् न वा प्रचारविप्रकर्षप्रतिप्रसवप्राप्तः स्वच निकृष्य ले भादिच पाप्रचारात्तस्यैव ब्रह्मसामका
लेऽलभोत्कर्षतो लक्षतत्पांगहविषां तत्स्थानीमप्राप्तेः अतः प्राकृतार्भवकालबाधेन सौमोत्तर
ता विधिः तत्रापि शब्दवतां सौमानामुपरिष्टात्प्राकृतकालप्रत्यासत्तेः तत्त्वीयस्तु अग्निष्टोमप्रचा
रादूर्ध्वप्रचारः तत्प्रागं तु कल्प्यानत्वात् सिद्धोत्तरकालतद्वषट्कारादीनां सोमविकाराणां च तत्स्थाने नयप्र
विकाराणां अतो विशेषांत्सर्वसौमांते प्राजापत्यांगप्रचारः पतत्त्वाग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजानां तत्प्र
जापत्यसोत्कर्षणानुयाजोत्कर्षेपि आग्निमारुतोर्ध्वस्थानयापादृविं चिन्त्यं नह्ययं समविधिर्येनाय
वहितोत्तरत्वं समं तत्तभिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीतत्वात्तत्कालविधिरेवायं एवं हारियोजनेपरिधि

तं० ३१ प्रहरणात्सर्वं क्रियमाणोपि तदुपलक्षितकालस्य सत्वान्न कश्चिद्विरोधः। अत्र परिधिप्रहरणा
मप्यनुयाजोत्कर्षे सोत्कृष्यत एव। अत्र च पूर्वपक्षे क्रतुपशुभिः सह प्राजापत्यानां हविषां प्रचारो यव
तं हविः शमितरि सादीनां तेन तासीव्रात्तत्वावतिरिति ध्येयं। अध्यायसंगतिः। पार्थसारथि
स्तु मनोतामंत्रस्य पूर्वपक्षे तंत्रतामाह। तन्न विभिन्नदेवताकस्थले एकस्य पशोर्दैवतसौविष्ट
कृतेज्यवदानत्रयपूर्वकहेमंकृत्यापरस्यापि कार्यमिति स्वयमेव व्यवस्थापितत्वात्कालभेदेनाव
दानकालीनमनोतामंत्रस्यावृत्तेः पूर्वपक्षेपि शमानत्वादपेक्षितत्वात्। उत्तरार्थे सवनीयपशौ प्राकृत
स्य सूक्तवाकस्य विकृतः पाठः समाम्नातः। स चाग्नये योज्योत्कर्षं दृष्टिं मारुतामहुर्धं वृद्धयन्त इति सि
तं तत्र च सवनीयपुरोडाशदेवतामंत्रनिर्देशाघहरिवतोधानार् स्यादिमासंकीर्त्यते हरिवदादिपदे
ष्वतद्यागदेवताइन्द्रवत्त्वस्य यायाप्रकाश्यते यद्यप्यायस्तोवायुक्तरीत्या निर्वापे हरिवदादीनां
उद्देशः प्रतिपत्तत्याम्पि त्यागत्वलायामिन्द्रोद्देशस्यैव वाचनिकत्वात्स्याप्यासूक्तवाकेत्तत्प्रतिपा राम० ३१

दृनांनायुक्तेपाशुकं तंत्रे सवनीयपुरोडाशेषु प्रसज्यत इति वक्ष्यते तत्रोत्कृष्यमाणो सूक्तवा
पुरोडाशदेवतापदानामप्युत्कर्षो न वेति चिंतायां पुरोडाशदेवतापदानां पशुसंगतप्रायाणां काल
याजैर्वद्भूक्रमत्वाभावेन दाक्षिणाग्निहोमवदुत्कर्षो नास्तीति तावत् सवनीयपुरोडाशेष्वभावसाणोत्तर
कालं प्रदुज्यानिश्चितश्च तत्रैककवाक्यत्तापन्नानां तंत्र प्रदानमपितद्वशात्तत्र पाठश्च स्यकतानन
श्च तेषां पशुदेवतापरं प्रत्यपि तुल्यात्वादावृत्तिरिति प्राप्ते तत्त्वे च पदापेक्षितत्वादेषां न तावत्केवलान
प्रयोगाशेकात् दनुरोधो न तत्र पदावृत्तिकल्पनात् पुरोडाशविधेः पशुप्रयुक्तानामेवोपकारत्व
भेन प्रयोजकशक्तिकल्पनागौरवापेत्तेरयुक्तैव। न हि प्रधानभूतपुरोडाशदेवतापदानां अनु
याजोत्तरकालं प्रयोगे किंचिद्दृष्टं गुणापि डाभस्य तोत्तरकालत्वस्य प्रकृतिदृष्टस्यैहाप्यवाधात्ता अव्य
वहितत्त्वदानंतर्यस्य च प्रकृताव प्यसत्वात्प्रधानप्रसासत्तिस्तु वाध्यमानापि प्रयोजकशक्तिक
ल्पनागौरवभियानेव दुष्यतीत्यतस्तेषामप्युत्कर्षः। इति श्रीखंडदेवलो भाट्टदीपिकायामेकाद

तै॰ शस्यतृतीयस्याद्दः। चोद्दनैकत्वात्तु सर्वं चैकफलसाधनानामनेकेषां कर्मणां फले साहित्यावगमे
३८ पि देशकालकर्तृभेदे प्रयोगभेदाद्दोगावत्तिरिस्युक्तं तत्तद्दिह यत्र प्रयोगभेदो हीन कर्तृ दक्षिणाभेदमा
त्रेणोक्तं यथा राजसूये आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो दक्षिणा सोमापौष्णं चरुं निर्वप
ति श्यामो दक्षिणेत्यादौ तत्र किं दक्षिणाभेदः कर्तृभेदः। तत्तश्च प्रयोगभेदाद्दावृत्तिः किं वा नेति चिंत
यां सत्यपि दक्षिणाभेदे कर्तृभेदे प्रमाणाभावे नष्टत्राधिष्ठानभेदस्तत्त्वावापीष्टः। तदेकस्यैव तद
धिकरणेस्थापपिष्पमाणत्वात्तु कर्तृत्वभेदस्तु न दक्षिणाभेदव्यापकः। प्रमाणाभावात् दर्शपू
र्णमासे त्राचाहार्यदक्षिणावत्तावपि कर्तृत्वभेदाभावाच्च दर्शपूर्णमासयोश्च त्वारऋत्विजः इत्य
नेन हि प्रयासहितानामेको व्यापकः कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात्तु कर्तृत्वैक्यावगमः। दर्शपूर्णमास
वस्तुतस्तु प्रभेदे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र दैशिकप्रयोग इव विधीयते अतश्च सत्यपि कालि रामः
कप्रयोगभेदे कर्तृप्रयोगस्यैकत्वात् कर्तृत्वैक्यावगमः। वस्तुतस्तु नात्र दक्षिणाभेदेपि द्वादशाहव ३८

देकफलसाधनत्वेनैकप्रयोगत्वावगमे वामनश्यामयोर्मिलितयोरेव दक्षिणात्वात् अत एवान्यत्रै
द्वादशरात्रे दस्ततीत्यनेन प्रत्यहे विभज्य दानेपि तत्र न दक्षिणाभेदः। उक्तं च। अतश्च तत्तत्प्रधानांगत्वे
न व्यवस्थितयोरपि वामनश्यामयोरेकप्रयोगत्वात् मिलितयोरेव दक्षिणात्वं आवश्यकम्। आग्नेयो
वा द्दक्षिणाकर्तृकाव्येष्टिप्रयोगे ब्रौहिष्णामाकाग्रयणयोरुभयमानतंत्रत्वे चेतिप्रातिदक्षिणायाः कर्तृसंस्का
रकत्वात् इहैव प्रयोगान्वयित्वादुक्तत्तेद्वैदाक्षेपकत्वेन हि यथा तत्तत्प्रधानांगत्वं व्यवस्थितदक्षिणा
धानेकधर्मपि संगच्छते न चात्रा द्वादशाहवन्मिलितयोर्दक्षिणात्वं प्रत्येकं दक्षिणापदश्रवणेनमे
हावगते द्वादशाहवत्प्रत्येकदक्षिणावदाम्नानात् तदेकाभिप्रायिति विशेषः। न च दर्शपूर्णमासे च दक्षि
णाभेदसत्त्वेपि कर्तृत्वभेदाभावः। आध्वर्यवादिसमाख्यया तेषां कर्तॄणां प्रतियागभेदेनैव विहित
त्वाद्दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यस्य सोमे सप्तदशऋत्विज इत्येतद्द्विधं तैरेकवाक्यतया ता
दर्थ्येन कर्तृप्रयोगविधायकत्वाभावात् अत एव दर्शपूर्णमासे च पञ्चकवदानुष्ठाने यालिका

तं॰ नांएवंचदक्षिणाया कर्तृत्वभेदेद्वारा प्रयोगभेदावश्यकत्वात्तत्र अत्र राजसूयांतर्गतावेष्ट्याद्यैप्रयोगभे
दिकायात्र्यपि तस्या अन्वाद्यफलकब्राह्मणादिकर्तृकावेष्ट्यादिप्रयोगे दक्षिणायेष्टायां सति संभवे
३८ तत्प्रधानांगत्वेनावगतापात्तस्या एवोपस्थितत्वाद्दाग्नेयीष्याग्नेयप्रहृणांनतत्र अंतक्रत्वप्रयोगेबाधि
तायात्र्यन्वाहार्यदक्षिणाया इति वक्ष्यते अस्तु वा तत्रापि सा सर्वथा दक्षिणाभेदे कर्तृभेदइति सिद्धे
अनियमः तद्देवं दक्षिणाभेदात्कर्तृत्वभेदेन प्रयोगभेदइत्युक्ते इदानीं तद्धिनभक्ताः पुरुषाः किंभि
न्नाउतनएवेति चिंत्यते तद्दिह यद्येकफलसाधनं प्रयोगैकोमेच प्रमाणावगतं तत्र पुरुषैक्यं तावद
विवादमेव यत्रापि वात्नर्मोदस्य राजसूयादौ तन्मेदग्राहकं प्रमाणं तत्रैव तत्रभेदच पुरुषभेदोपि
स्यादिति प्राप्ते कतिपयप्रधानप्रयोगेऽप्यात्मानां तेषां त्यागे प्रयोगांतरे अमेषां अप्राप्तो कर्मविशे
षाय तत्तेषां मेव पूर्वलौकिकसंविल्करणानांतादुपादानेनत्वयथाष्कत्तभावस्वारस्यात्सर्वेषां तंत्र॰
तेत्रैणा वैदिकं वरणं प्रयाजादीनामिव चरणस्यापि तंत्रत्वे प्रमाणाभावाभावात् अत्र एव यत्र नक ३८

र्मविशेषांशेकात्तत्रप्रयोपादानेन सत्तिनचैवं लौकिकसंविल्करणेनैव सर्वप्रयोगेषु तेषां कर्तृ
त्वनिष्ठाप्यापनेति तत्प्रयोगांतरे पुनर्वैदिकवरणावैय्यर्थ्यं संविद्भेदेन कर्तारत्विकाकारणांशे कावा
वत्यत्वर्थत्वात् अत्र एव लौकिकोपायसाध्यसंविद्भेदे स्मार्तपुरुषार्थप्रायश्चित्तं वैदिकवरण
साध्यसंविद्भेदे क्रत्वर्थं श्रौतमित्यपि ध्येयं तस्मात्सति संभवे तत्र एवेति सिद्धं अत्र वक्षेराजसूये त्र
विसंज्ञकानि पंचकर्माणि आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ऐंद्रमेकादशकपा
लं वृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशंगी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामीक्षां वशा दक्षिणा बार्ह
स्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणा इत्येतैर्वचनैर्विहितानि तान्यपि त्यति वाक्ये दक्षिणाभेदस्य वरण
त्कभेदेन एवं वद्प्रयोगभेदः न च यद्ब्राह्मणाय ज्येत्तवार्हस्पत्यं मध्ये निधाय आहुतिमाहुतिं हुत्वा
अभिघारयेदित्यादिवचनैर्मध्ये निधानादिरूपगुणसामर्थ्येन पंचहविष्युपप्रयोगावगतेस्त
त्यत्ति वाके दक्षिणाभावाद्दक्षिणा वचयव पर इति वाच्यं तस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वेनान्यार्थ

तं॰ ४० कहः प्रयोगत्वेनस्थापितत्वाद्राजसूयमध्यक्रियमाणानांतेषांपृथक्प्रयोगत्वोपपत्तेः नचराजसू
यप्रकरणोपठितानामपितेषांनिरवकाशेनविशेषवचनेनब्राह्मणादिकर्तृत्वेनान्नाद्यार्थत्व
वगमाद्यमान्यविहितसावकाशस्वाराज्यसेनेवंधात्वपपत्तेः तेः क्रतुप्रयोगएवप्रमाणाभावः।
स्वाराज्यस्यातः क्रतुप्रयोगस्यापिद्वितीयेकौत्समेवावस्थापितत्वात्तनचैवमपिवहिःप्रयोगान्त
रोधेनदक्षिणाशब्दस्यावयवपरत्वावश्यंभावेऽत्र तः क्रतुप्रयोगेपिमिलितायाश्चदक्षिणात्वा
त्कथंप्रयोगभेदइतिवाच्यंदक्षिणाशब्दस्यावयवपरत्वेलक्षणापत्तेः प्रत्येकंदक्षिणात्वाव
गमेनप्रयोगभेदावश्यभावात्तस्यचमध्येनिधानादिरूपगुणानुरोधेनब्राह्मणादिकर्तृकप्र
योगेनिवेशासंभवेपिअत्रतः क्रतुप्रयोगेनिवेशेबाधकाभावात् नचैवंवहिः क्रतुप्रयोगएवदक्षि
दक्षिणानापत्तिः दक्षिणायाः स्वस्वभेदप्रयोगद्वारकत्वेनपंचहविष्केष्टिप्रयोगेगत्वानुप राम॰
पत्तेरितिवाच्यंतत्प्रयोगस्यदक्षिणापेक्षायांसत्तिसंभवेतत्तदधानांगत्वेनावगतायास्तस्या ४०

एवोपस्थितत्वादाग्नेयीन्यायेनग्रहणोपपत्तेः अस्तुवातत्रातिदेशिकोदक्षिणासर्वयात्रा
तः क्रतुप्रयोगभेदः एवमानअनेकप्रधानकाः एवमानेएषः संवत्सरेनिर्वपेद्द्वादशाहेचतदि
वाअहोनिरूप्यासितत्रकालविशिष्टेकप्रयोगविधानात्पौर्णमास्यांपौर्णमास्यायजेतेत्यादिवद्
कप्रयोगेणैवकर्त्तव्याइत्याविवादेअतएवाहोनिरूपणीत्यत्राहसघः आधानसंनिकृष्टानी
त्यर्थाग्निकारेणसांवत्सरादिकालसबाधनानांगीकारेपिसंवत्सरवाक्येकालविधेरवश्यकत्वे
नतत्रप्रयोगविधेरावश्यकत्वात्तस्यचाधानविधानसंनिकर्षविधानेनसद्यपक्षेपणेकप्रयो
गतासिद्धेः अतएवसहहहनिरूप्याणीत्युक्तवान्दोपिसंगच्छते तत्तदेवनित्यप्रयोगेसहत्वविधाने
पिसंयोगपृथक्त्वन्यायेनयोब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्यसहसर्वाणिसहनिरूप्याणीत्यनेन
फलार्थसहत्वेदध्यादिवद्विधीयतेतद्देवस्थितेयः कामयेतोत्तरोत्तरंवसीयान्स्यामि
तितस्याग्रयेपचमानायनिरूप्यणाचकृत्यविष्यांदत्तरेहविषीसमानबर्हिषीनिर्वपेदितिअ

तं० ४१

तैत्तत्रत्यपायवमानप्रयोगोत्तरकालत्वाविशिष्टपावकञ्चिसमानतंत्रेकप्रयोगमेवफलार्थवि
धानान्तत्रश्रवणमेकप्रयोगत्वानचनित्यप्रयोगेत्र्ययाणामपिसहत्वधोनाद्यत्रत्यपप्रधानमात्रक
मएवदृष्यार्थिवत्फलार्थविधीयतामिति वाच्यं तथात्वेऽत्तरयोरवसमानवर्हिषानुपपत्तेः न
चैवंप्रयोगभेदेकर्तृभेदाऽत्तसमानकर्तृकत्वानुपपत्तिः वरखाभरणादिभेदेनकर्तृत्वविद्धिर्षक
र्तृत्वमेदेपितद्धिष्ठानैकमात्रेणायजमानरूपकर्तृवशावात्तदुपपत्तेः वक्ता तस्का आधानदक्षि
णानोपवमानेष्टिमध्यएवदानविधानात्तथैवप्रसंगेनकार्यसिद्धेर्नयचमानेष्टिपृथक्कर
णाभरणोऽत्ततस्तत्रकालिकप्रयोगभेदेपिकर्तृकात्तत्पुनुपपत्तिरविकलेव द्वादशाहेद्वाद
शाहेद्वादशदीक्षाद्वादशोपसदोद्वादशसुत्यश्च विहिताः तत्रद्वादशाहेनप्रजाकामंयाजयेदि
तित्सनेनद्वादशानांसुत्यानांफलसंबंधेवगतेप्रसेकातिदेशप्राप्तदीक्षोपसदनुवादेनद्वा
दशत्वसंख्याविधौएकैकस्याःसुत्याप्रत्येकंद्वादशसंख्याकदीक्षोपसद्युक्ताकर्तव्येतिद्वादशप

राम ४१

चविंशतिरात्राःसंपद्येतेनचद्वादशाहपदस्यद्वादशाहिनात्मककालविधापित्वात्कथमेता
वद्दिनसाध्यत्वेति वाच्यं अहःशब्दस्यसुत्यामकत्तृवाचित्वेनद्वादशसंख्याकसुत्यात्मकत्वस्य
प्राप्तत्वेनतस्यनामधेयत्वाहितिप्रथमायक्षः नाहःशब्दस्यकृत्तोरूढिरपितुदिनएवशक्ता
स्यकृत्तुविशेषेनिरूढलक्षणायाप्रयोगात्त अत्तोलक्षणायाप्रमाणाभावाद्वादशाहिनात्मक
कालविधिरेवापश्चात्तश्चसांतपनीयान्यायेनातिदेशककालवाधात्सागानांद्वादशसुत्यानां
द्वादशदिनेसमाप्यत्वावगतेरेकैकस्मिन्नहनिद्वादशसंख्याकदीक्षोपसद्युक्तारएकैकासुत्या
समापनीयेतिद्वादशसाध्यस्काःकर्तव्या इति द्वितीयःपक्षः।साहित्येनैकफलसाधनानां
नांद्वादशानामपिसुत्यानांप्रयाजादिवत्तंत्रेणैवनिरुक्तसंख्याकदीक्षोपसत्कारणोपपत्ते
स्तद्वारत्तोप्रमाणाभावः। अत्तश्चोपदेशिककालनरोधाद्वादशदिनएवनिरुक्तसंख्याकदीक्षो
पसद्वादिकेसमस्तसवसमाप्यद्वादशसत्पएकैकस्मिन्दिनेकर्तव्याइतितृतीयः।यत्वस्मि

तं॰
४२

नपक्षेचतुरहेहीनाम्नत्र्यहरुपसदश्चतुरहेस्यादितिमतेनानुष्ठानमुक्तंतत्प्रमाणाभावादुपे
क्षितं।सिद्धांतस्तुअहर्गणस्यकालपरत्वेद्वादशाहनित्यायस्तैर्योगसामानाधिकरण्येनाहर्ग
णस्यनिरूढत्वसंज्ञायाप्रागपरत्वादर्शभावात्तस्यचसुत्यामकत्वेनाहःसाध्यत्वात्प्रमाणांतर
तोवप्राप्तेर्नीसांगेकालविधिः।अपितुसर्वप्रधानानांद्वादशदिनात्मककालसाध्यत्वात्तथ
त्वन्यायेननामधेयमेवद्वादशाहशब्दः।अतश्चातिदेशानुरोधात्सुत्यातोबहिरेवद्वादश
हेदीक्षाद्वादशाहेचोपसदःकलौद्वादशाहद्वादशसुत्याःकर्तव्याः।एवंचषट्त्रिंशदहोवा
पपप्रद्वादशाहइतिलिंगमप्युपपत्तेभेदस्तत्तदेवसुत्याचहिभेदतानांदीक्षोपसदादीना
मग्नीषोमीयागानांतंत्रत्वात्पशौसंपाग्रोतरन्योरचतंत्रत्वादेकोपक्रमाविमानत्वेनद्वादशाना
मपिसुत्यानानेकप्रयोगत्वंतावद्दावादांश्चहीनात्मकेचतस्मिन्नहनिशेषकत्वस्यसुत्या सामं॰
पितत्वात्तदपितथा।अतश्चसुत्याकालीनानामप्यारादुपकारकाणामंगानामसवनीयपशुप्रभृत ४२

यनीयहविरादीनामपितंत्रत्वमेवनचगृह्यमाणाविशेषत्वात्तेषामावृत्तिः।तज्जन्योपकारस्या
ग्नीषोमीयादिजन्योपकारस्येवद्वादशाहपरमापूर्वयावदवस्थितेरावश्यकत्वेनपुनःपुनः
करणेप्रयोजनाभावात्।उपक्रमकत्वोपरमापूर्वस्यातिरिक्तस्याभावात्सर्वांगसापूर्वजन्यसुत्या
पूर्वप्रत्येवसर्वेषामुपयोगाद्वादशाहेचसुत्यापूर्वाणामेकसुत्याकालीनांगानामावृत्तिरि
त्युच्यते।तत्तत्सवदकालीनांगानामपिप्रकृतावपूर्वप्रयुक्तत्वात्तद्भेदेनभेदापत्तिः।अथतद्भे
देपिप्रयाजादिवत्तिमामर्वैशोवाग्नीषोमीयादिजन्योपकारणाशास्वकदेवकरणमिति
चेत्।तत्रतत्रसवनीयादिजन्योपकारस्यापितैनैवनाशात्प्रतिसंकरणोपमाणाभावात्।नहि
अग्नीषोमीयादेःपरमापूर्वप्रयुक्तत्वेसवनीयादेरवसत्यापूर्वप्रयुक्तत्वमित्यत्रप्रमाणमस्
तिप्रकृतौएकापूर्वप्रत्येवसर्वेषामुपयोगात्तदभ्यासापूर्वीयव्यवहितत्वापूर्वत्वेनैचप्रकृतौ
प्रयोजकत्वाच्चेतिप्राप्तेऽभिधीयते।प्रथममहरित्यादुसत्तिवाक्येअहःपदेनाहःसाध्यासुत्या

तं॰ मिधानात् हृ॑ कालविशिष्टस्तुत्याख्यकर्मविधिप्रतीतेः कालविधौ च सत्यपि महाप्रयोगैको
४३ स्तुत्यामात्रा कालीनांगविशिष्टस्तुत्याप्रयोगविधेरावश्यकत्वात्तावत्प्रयोगविधिभेदाच्च तत्का
लीनांगानामावृत्तिः अत एव स्तुत्या कालवहिर्भूतो गानामंतिमस्तुत्यापूर्वं शौचनाशः स्तु
त्याकालीनांगानां तु तत्तत्स्तुत्यापूर्वं शौचं पिप्रयोगभेदाच्च इत्यवसीयते अत एव पलीसपाञ्जातो
न्यहानि संतिष्ठंते सप्थिते हव्याग्नी आनांगानां प्रविश्य एव ब्रह्मत्पस्तु ब्रह्मत्पा मा हयेति संप्रैषं
तीत्यादिलिंगदर्शनं अमथाऽरा दूपकारकाणाम् वृत्तावुपपद्यंते सन्निपत्योपकारकाणामावृत्ती
स्तत्र विवादे वस्तुत्या विरुद्धो द्वादशाहादौ उपसत्कालीनस्य ब्रह्मत्पाहानेत्तेच पित्यक्तत्वसु
ब्रह्मण्यामंत्रे च सहेस्तुत्यामागच्छ मघवन्निति ब्रूयादिति विहितं इति कारणेन च उपसादि
नाधिकास्तुत्यागतदिनसंख्योच्यते तेन प्रथमोपसद्दिने चतुरहे स्तुत्यामागच्छेति द्वितीयोप राम
सद्दिने त्र्यहे स्तामिति तृतीयोपसद्दिने द्वादशाहे इत्यादि चतुर्विंशाहादिपर्यंतं अहः शब्दो ४३

वत्याप्रयोक्तव्येन च स्तुत्यागतसंबंधमात्रं विवक्षितं न तु संख्यासंबंधो वाक्यभेदापत्तेरिति
भाष्यकारोक्तं युक्तं विशिष्टस्य च उत्पन्नत्वेन विशिष्टशब्दबाधोपपत्तेर्वाक्यभेदात्तन च तथा
पि सर्वस्तुत्यास्वेकस्यैवेंद्रस्य देवतात्वादेकस्तुत्यासंबंधित्वेनाप्याहतस्य सर्वस्तुत्योपकारक
त्वोपपत्तेर्नोचत्यापत्तिरिति वाच्यं चतुरहेत्तिथौ निमंत्रितासंस्कातस्पर्देवदत्तस्य तत्तद्दिनक
र्तव्यश्राद्धभोजनेनिमंत्रितासंस्कृतत्वाभाववदाद्यस्तुत्यायामाहूतस्येंद्रस्य स्तोत्रांतरेऽनुपकार
कत्वानुपपत्तेः न चैवमपि प्रकाशनीयस्य सोद्देश्यकावाहने चतुरहादिशब्दानां विशेषणत्वे
नोपादानाद्यनुपपत्तिः शब्दचतुरार्थत्वाद्वा गत्तेर्नाहः शब्दस्याभ्यासाम्यकोहसिद्धिरिति वर्तिकोक्तं
पुरुकमिति वाच्यं अग्नये जुष्टमित्यादिवत् क्रियाप्रतिविशेषणतामात्रेणापरार्थत्वानुपपत्तेः
इतरथा चतुः शब्दस्यानेऽपि त्र्योदशयहोहनानुपपत्तिः । यत्र पुनः प्रतिपदे तत्र यथापहार्यत्वं न तथा
तदधिकरणोत्पत्तेः अतः कर्तैवेव त्र्योदशाहे च तुर्दशाहदृत्येव अहः पदावृत्तिरिति प्रा

तं॰ येऽहत्यहइत्यत्रेतिशब्दःसंख्यापरःइत्यहइतिचसमाहारोयंतेनतावत्संख्याकेषुदिनेष्वित्यर्थ
४४ ःतथाचातीतेष्विसंख्याहार्यंतेनप्रथमोपसद्दिनाहेसुत्यमितिद्वितीयार्थाद्यहेत्वतीयायोत्र
इतिप्रयोक्तव्यंकुंडोद्योगग्रंथेपधिचिप्रभृतिभिरप्येवमेवव्याख्यातेयाज्ञिकाश्चैवमेवाह्नति
एवंतिततस्त्रप्रकृतौमहेअतीतेसुत्यामागच्छेत्पर्थोवगत्तेद्वादशाहेचप्रथमोपसद्दिनेत्र्यह
पदस्यानेद्वादशाहपदेहेनद्वादशाहेअतीतेसुत्यामागच्छेत्सर्वांगीकारेणासुत्यागतेकाल्दुस्
स्याविवक्षितत्वात्सर्वसुत्योद्देश्यकागमनप्रकाशनोपपत्तेरनभ्यासेनैवप्रयोगःपदित्वच
त्वरहेसुत्यामागच्छमघवन्नितिपाठइतिभाष्यवार्तिकयत्वचनांतरानुसारादित्यह
इत्यादेःपूर्णार्थत्वेलक्षणामंगीकृत्यचतुर्थेहनिसुत्यामागच्छत्सर्वांगीक्रियतेतदाभा
ष्यवार्तिकोक्तसमाधानस्यत्वयैवदूषितत्वात्कथंचिद्वसमाधेयंनास्माकमतेदेवतानाआग राम॰
मनंसंभवतितेनदेवस्यत्वादिवदस्याघटार्थत्वंअपितद्वंद्वस्यप्रकृतत्सुत्यासंबंधार्थअतो ४४

लाघवाद्वेद्वनादिनासुत्यासंबंधएवास्यचातुर्यंनचवरसादित्वितिसुत्यासंबंधेअतश्चान
भ्यस्तप्रयोगेतावप्रकृतसर्वसुत्यासंबंधप्रकाशनोपपत्तेनद्विःपदावृत्तिःनचैवंद्वादशाहे
आद्यार्थस्यचतुरहाधिकरणात्स्यैवप्रकाशनोपपत्तेर्नतत्स्थानेत्रयोदशाहपदापत्तिःयच्च
त्वरहधिकारणाकसुत्योद्देश्यकागमनप्रकाशनेनंद्वादशाहेसुत्यासंबंधबोधानुपपत्तेःप्रय
जनानुरोधेनतद्वद्वांगीकारात्तपभृगकदेवत्यपेकजातीयेषुचप्राजापत्यादिवभृष्प्रयोग
विध्यवगतअयपशादियोगायधानुरोधेनकुंभीमल्लप्रयाग्रपशीनांसहत्यादिमांगीकारेणा
तेत्रमेवअयपशादिमहितेषांप्रकृतौकश्चित्यादिमागाविशेषडयाज्ञोयेनतत्स्विमपाकुंभ्यादिमे
होगीक्रियतेमेदृष्टयत्रभिन्नदेवताकाएवजातीयाःपशवस्तत्रापिचिह्नकारणेनविवेकासि
द्धेःप्रयोगविध्यवगचासाहित्सलाभार्थंकुंभ्याद्येकत्वमेवनचपशांचिन्हासंभवात्सर्वा
साविवपान्यार्थ्वतोत्तहोमसिध्यर्थंमेदेनैवकुंभ्यादितिवाच्यंसंसर्गेपिसीद्गीरविवेकि

तं- न्यादेवेतायास्तत्तत्कालेतत्तद्रसाग्राहित्वोपपत्तेः यथा च वसानांसंसर्गोपितत्तद्धान्यार्द्रचैति
४५ वसाहोमभेदस्तथोक्तंपुरस्तात्तन च संसर्गभियासाहित्यवाधः सामान्येपितत्तदापत्तेः।ज्ञात्वात्तरे
एकादेवचैषपिपत्रयाकवेलस्यण्यायादकंज्ञासंतत्तरंतत्रसहस्रपशोशीघ्रपार्किनाविलीन
त्वापत्तेश्चिरयाकिवामपकृत्वापत्तेः पृथगेवकुंभीश्रपणांचघवेहृदयमूलेपिश्रत्तएवसौत्रा
मण्यांमूलैर्नासरोणाचावभृथमभ्यवयंतीलिंगंवपाश्रपणेपकत्वेपस्पाणवचपायाःपाकोव
तःस्तस्पाणवोहामनोपपत्तेः अस्तुवातत्रापिभेदः तेनपृथकपकानामेकदेवतेषुसहप्रदानं
भिन्नदेवतेषुतुभेदेनकपालयाचत्तोम्वानप्रतिगृह्णीयादित्यत्रयद्विश्वावघ्नभेत्तंत्रेणाति
पमाणाप्रतिगृह्णेनतावत्पुरोडाशस्यैकत्वंतावदकंवलेनत्तभेदस्यापिविवेयत्वात्तचतुः राम
संख्याककपालानांप्रकृतौकपालपरिमाणस्याधकत्वेमहीर्घत्वादेरपिसंभवाद्वसकाण ४५
अघर्यचादेरिवावदपवदाराचयविनापिकापालस्यसाधनत्वोपपत्तेर्नभेदइतिप्राप्तेसा

सात्साधनत्वसंभवेपरंपराश्रयणास्यान्याय्यत्वात्प्रकृतौचसाक्षात्साधनत्वस्यविवक्षितत्वे
नेहपरंपराश्रयणानुपपत्तेर्याचत्कपालेचप्रथनस्यप्रकृतितःप्राप्तत्वात्तावत्तोवारुणानित्यने
नचविशेषणीभूतकपालेपदकसंसर्गेणात्तावत्वस्यप्रतीतत्वस्यावाधेप्रमाणाभावाद्भेदएवकपालानां
अत्तश्चतावत्संख्याकचतुष्कपालपुरोडाशानांतंत्रेणायागः।एकद्वयोर्दर्शपूर्णमासयोरवघात
यंत्रैवरसोहविःसपत्वेचध्यासमित्यपदिकंप्रतिहृत्यमावर्त्ततेनवेतिचिंतायांसोमादिवत्प्रथ
मतोभावनान्वितस्यापिपेत्रस्यावघातांगत्वानपायात्प्रतिप्रधानंगुणावृत्तिन्यायेनतदावृत्ता
वावृत्तिः।तदावघातस्वरूपेआनर्थक्यादपूर्वस्याधानीभूततंदुलीभावफलोपधायकत्वेनैव
तस्योद्देश्यत्वात्तंदुलीभावेप्रतिवाचत्वेवफलोपधायकत्वात्ताहशरूपावच्छिन्नस्यावत्त्यभा
वनमेत्राववृत्तिरितिवाच्यंतंदुलीभावंप्रतिजनरूपेणाफलोपधायकत्वेपिअवघातत्वेसे
वसाधानतावच्छेदकत्वेनलाघवात्तंदुलीभावजनकत्वेनैवोद्देश्यत्वात्तदवच्छिन्नस्या

तं॰ वत्याश्चावद्युपपत्तनियमादृष्टं प्रति अवघातत्वेनैव कारणत्वन्नियमादृष्टजनकत्वेनैव चालाघ
४९ वाद्दुरुपत्वाभिरात्तस्य च प्रतिप्रहारं भेदावत्युपपत्तिः। नहि नियमादृष्टं प्रहारभेदेप्येकमितिशंकावकुंठ
न्यत्वादवघातस्य नियमजन्यत्वपक्षे नियमस्यापि प्रतिप्रहारं भेदाचेत्तिप्राप्ते नियमादृष्टस्य नियमार्थेज
न्यत्वेनावघाताजन्यत्वादवघातजन्यत्वे पिवातस्यावघातप्रयोजककात्वस्यैवाभावेसुतरां तद्भेदप्रयोजक
त्वानुपपत्तेरवश्यमाश्रेयापूर्वसाधनीभूततंदुलीभावफलोपधायकत्वेनैवोद्देश्यत्वावसायात्तस्
वत्वमभावेनानावृत्तिर्मंत्रस्य न च तंदुलीभावसाधनतावच्छेदकरूपवत्त्वेनोद्देश्यतातयात्वे सर्वोप
धावघातादावपि तत्त्वदुपंसत्वेच मंत्रादि प्राप्युपपत्तेः। अस्कृच्चात तत्थापि द्वत्तरांगचतंत्रे रोवसकत्या
देनमेव मंत्रजन्यस्मृतेः सच प्रहारोपकारकत्वोपपत्तेर्नमंत्रावृत्तिप्रसक्तिः। दृष्यांतरे एवं तत्तर्हि नानावीजे
ष्वपि समपित्तेदुलीभावभेदे सकृत्यदितमंत्रजन्यस्मृतेः सर्वावघातेषूपकारकत्वोपपत्तेर्नावृत्ति राम॰
रितिप्राप्ते कश्चाज्जिनास्तरणादिकफलीकरणांतेनानुसमयस्योक्तत्वात्सकृन्मंत्रपाठेत्वसंबंधि ४९

परावपनादिपदार्थांतरतंत्रमंत्रादिनावघातमंत्रजन्यस्मृतेर्नाशादावृत्तिरेवतन्मंत्रस्य नीवीयस
दर्शपूर्णमासयोश्चतुर्मुष्टिपरिमितस्य विहितस्य निर्वापस्य देवस्य त्वेत्यादिमंत्रः। तत्थायुग्वाऽद्रुग्वा
मुष्टिर्लुनातीति विहितस्य लवनस्य बर्हिर्देवसदनं दामीति यथा त्रिधातु पंचधा तथा चेदिस
यातीतिविहितस्य स्तरणस्योर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामीतिवत् उं हांग हातीति विहितस्याभ्युग्रहस
स्यभ्रकेत्वाभ्रूत्वायामिति मंत्रः समाम्नातः। तत्र किं प्रतिमुष्ट्यादि निर्वापाद्यावृत्तौ आवर्तेत तेन चेति
चिंतायां नत्तावद्दत्र निर्वापादिभेदः। संख्यायामुष्ट्यादिवतित्वेन प्रतीतेः। अभ्यासमाचतु निर्वापा
हेः। अत्र तत्रावघातमेत्रवदनावृत्तिरितिप्राप्ते युक्तमवघाते संस्कार्यद्रव्यस्यैकत्वात्तत एवव्रीह
यः प्रतिप्रहारमावहम्येत्तेऽत्र तत्र सकृद्देवयत्तोमंत्रः। प्रकृतेतु संस्कार्यद्रव्यभेदात्तस्य पिनि
वोपादिकुर्मकोपत्यभ्यासमंत्रभेदः। नच निचयशालवानाज्यग्रहणादिषु संस्कार्यभेदेपिस्त
त्रस्यद्वितीयायावेदिसंस्कारार्थत्वाद्दहिर्ध्यानेनात्तच्च गुणाभूतत्वेन कथं संस्कार्यभेदः। मन

तं- पयथप्राप्तत्वे वर्हिःस्तृणातीति विधौ वर्हिषोपि स्तरणासंस्कार्यत्वावगतेः वर्हिषो वर्हिषि हवींषा
सादयतीति वचनेन हविरासादने पयुक्तत्वाच तत्र च वेद्यां हवींष्यासादयतीति वचनं तद्वेदेरपि
४१ परंपरया हविराधारत्वान्नानुपपन्नं न च वेदिर्वर्हिर्यो हि कल्पाशंका वेदिरसि च वर्हिर्वत्वास्यो हेति
मंत्रवर्णेन वेदेर्वर्हिरर्थत्वस्यावगमेन वैकल्प्यायाः कस्यास्याधारत्वाविधायकत्वानुपपत्तेः अ
त एव त्रिधातु पंचधात्वित्यत्र वर्हिषः एवसंस्कार्यता वेदिमिति सप्तम्यर्थअस्त्वा संयोगपृथ
क्त्वात्स्तरणस्य वर्हिःसंस्कारकत्ववद्वेदिसंस्कारकत्वमपि चेदिर्हिषोऽग्रपरस्परसंस्कारकत्वे
परस्परगुणत्वस्यापि सत्वादिकल्पसंभवेन वेद्यां हवींष्यासादयतीत्यस्य परस्परसंबंधानुवादक
त्वं वेदेर्गुणत्वाच वेदिरसीति मंत्रवर्णस्योपपत्तिः संस्कार्यत्वाच्च योषा वै वेदिस्तामनग्राकरो
तीतिस्तरणार्थवादस्याप्युपपत्तिः। सर्वथा वर्हिषोपि संस्कार्यत्वादस्ति स्तरणोपि संस्कार्यभेदे राम०
न च प्रत्याभ्यासे स्कार्यभेदेपि सकृत्सहितमंत्रजन्यसंस्कारविच्छेदादवघातमंत्रवदनावृत्तापि ४१

त्तिः उक्तमंत्रेषु सर्वत्र पुष्कलत्वसंबुध्यादिस्थवर्णेन लिंगात्तादृशाप्रणाद्यात्र पूर्वसाधनीभूतपुष्क
दर्थविषयनिर्वापादिप्रकाशनार्थत्वेन मे… विद्यावगतेस्तादृशस्मृत्यापुष्कदर्थो विषयीभूतनिर्वा
पादिविषयसंस्कारजननात्तत्र तत्र मंत्रावृत्तिः। एवं च स्तरणे वर्हिषो गुणत्वेपि मंत्रस्य विशेष
णीभूतपुष्कदर्थभूतधातुप्रकाशनार्थत्वेन विनियोगान्मंत्रावृत्तिरित्यपि शंकां वक्तुं वेदिप्रोक्षणोत
थैव वेदिरसि वर्हिषे त्वा स्वाहेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षतीत्यत्र तन्मंत्रावृत्तिः न ह्यनेन मंत्रेत्व विधिः। स्त्रि
रित्यस्या क्रियाभ्यावृत्ति विहितस्य च प्रत्ययांततया प्रोक्षणाभ्यासगतत्रित्वप्रतिपादकत्वात्तत्र
वा मात्र संख्यायात्तिस्त्र आहुतीर्जुहोतीति वत्कर्मभेदः। येनामनमस्यामनमसेति मंत्रचदिह्य आवृत्तिः
प्रसज्येत न च तत्रापि सकृत्पठितमंत्रजन्यस्मृतेरविच्छेदः सदवघातमंत्रन्याये नो वत्वनापत्तिः अ
त्रात्तेन कर्मादिः समिद्यास्व इति वचनेन विहितकर्मादेः मंत्रान्तकालविधानादसाहोमवदेस्य
तीत्तेः इष्ट मंत्रजन्यस्मृतेः कर्मानुष्ठाने प्रतिकरणत्वस्यान्यायप्राप्तत्वमात्रे णानानुवादकं चेष्य

तं-
५८
र्माद्यत्तेः अपि त्वेतादृशविषये मंत्रावृत्तिविधानार्थप्रवृत्तेत्र विहितत्वस्यैकस्यैव प्रोक्षणा कर्मणा हि
त्वरूपविशेषणानुरोधेनार्थोद्दाशावृत्तिसिद्धावपि विहितकर्मोदेशः सकृत्प्रहितमंत्रात्तत्कालकृत्वाविशे
षानां च जन्यसत्त्वविच्छेदेन मंत्रावृत्तौ प्रमाणाभावः कंडूयनेकरूढविधाराया कंडूपत्तेरूपैत्वासुस
स्पृयाद्इति मंत्रोपदिकालभेदेन कंडूयनं तत्तदा स्मृति विच्छेदान्मंत्रावृत्तिरविवादैवयद्दानुएककाल
त्वानेकांगविषयकंडूयनं तद्दास्मृत्यविच्छेदस्यदनावृत्तिः न च तत्तद्दापि त्वापदपुक्तत्वान्निर्दापमंत्र
न्यायेन तत्तदंगभेदेनावृत्तिः अंगानामपयुक्तत्वाभावेनासंस्कार्यत्वात्पदेनतन्निर्देशानुपप
त्तेः अत एव तत्तदंगभेदेन तत्तत्कंडूयनभेदात्तज्जन्यदुःखभेदेन ध्वंसरूपकार्यभेदेपि न मंत्रावृ
त्तिः त्वापदनिर्देशस्यात्मन एव कंडूपनजनितचित्तविक्षेपनिवृत्तिद्वारा संस्कार्यत्वात्तस्य चैकत्वे
न निवार्यत्वयानुपपत्तेः स्वापः सो मे स्वायार्थो मंत्रस्त्वमग्ने व्रतपा असीति समसेपूर्णां रात्रिं निद्रा राम०
मुद्दिश्यैव मंत्रपाठात्सकृत्पठितमेव तज्जन्यसत्वविच्छेदाच्च मध्ये मध्ये प्रतिबुध्य पुनः स्वापेपि स ५८

कद्देवमेव गतत्वादेवीरापइतिनदीत्तरणमंत्रोपिस्रोतोभेदेपि सकृदेव तत्त्वाभिवर्षेदेतीरिति
मंत्रो वर्षधाराभेदेपि सकृदेव तत्त्वाव अवद्रं मनोहरिदं च इति अमेध्यदर्शने प्रति मेध्यदर्श
ने मंत्रो युगपदनेकामेध्यदर्शनेनभिधत्ते प्रयाणे तत्रैवदीक्षितस्य यज्ञदेशतः प्रतिचनन प्राया
णार्थों मद्वारभिप्रेयः प्रेहीति मंत्रोपि मध्ये मध्ये विश्रम्य पुनः प्रयाणेपि नावर्त्तनीयः अधिकाशं
कान्त्यर्थस्यापादि मेदनिश्चयाभावाद्युक्तं तेत्रत्वं मक्त्रेत्रनभिन श्वयमेदसत्वे मेदोस्तितिउपर
व तत्रैवोपरचानामग्रातविशेषाश्चत्वारस्तेषां खनने रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामि
ति मंत्रप्रत्युपरवरखननमावार्त्ततेनवेतिचिंतायां बहुवचनानुरोधान्मंत्रतंत्रत्वं एवावास्तु
तो मंत्रः सकृदेशवांपरखननेप्रकाशपतिअतश्च प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्यायथैव मंत्रावृत्तिपू
र्वकं पातनं प्रसगाद्वत्तौ प्रास्तायो भ्यध्वामितिबहुवचनानुरोधाद्योक्षणात्तेत्र सापादनेन मंत्र
तंत्रत्वं तत्येहापिमस्तपिकरणामंत्रत्वे बहुवचनानुरोधान्मंत्रतंत्रत्वेएतावास्तु विशेषायदत्र

तं॰ ५९

सामर्थ्यात्तस्य परं च स्वननस्यावृत्तिः। न त्वेतावता मंत्रस्यावृत्तिः सकृत्प्रवृत्तमंत्रजन्यस्मृत्यैव च
वसर्वोपरवस्वनन प्रकाशनोपपत्तेः। न ह्यत्र प्रस्तु परवस्वनने वैजात्यं येन मंत्रावृत्त्या कर्माद्धिः सं निपा
पात्य इति वचनविहितमंत्रांतकालभेदेनापि कथंचिद्भेदो भवेत्त उपरवानवनतीति विविधि
नाएकजातीयस्यैव रवननस्य प्रत्युपाय समर्थ्याद्यावृत्ति बोधनादिति प्राप्ते विधेयतावच्छेदकी
भूत विजातीयरवनस्यात्रैकत्वेपि रादेकोपरवरवननेतस्य प्रत्येकवृत्तित्वे संस्कार्यरयेयभेदात्
प्रतिग्रहसंमार्गवत्प्रतिसंवत्सरलक्रियमाण्याज्योतिष्टोमत्वादिवच्चाऽतस्य विधेयतावच्छे
दकीभूतविजातीयखननत्वपुर्णास्युधिकरणाम्य कर्मपदार्थत्वात्तस्य च मंत्रात्तकालत्वविधा
नामंत्राऽवृत्तेरवश्यकत्वं वेदिप्रोक्षणेन्तु नैकैकावृत्तौ विजातीयप्रोक्षणत्वरूपाविधेयतावच्छे
दकं प्रत्येकवृत्ति। अपि तु त्रिरावृत्तिविशिष्टप्रोक्षणविधानात्सर्वोभ्यासे तु ज्योतिष्टोमत्ववद्व्या
सज्यवृत्तिव्यवस्तस्य तत्र विधेयतावच्छेदकधर्मो पर्याप्त्यधिकरणस्यादेर्श्चन्न मंत्रावृत्तिरिति वै राम ५९

षष्ठं चात्रत्य याणाधिकरणन्यायेन बहुवचनातिरिक्तसकलमंत्रस्य प्रत्येकावृत्तिप्रतीतेर्बर्हिर्व
चनस्यापि तदनुरोधेनावृत्तिर्मंगीकृत्य पूजार्थत्वेन व्याख्यानं द्रष्टव्यं। हविष्कृत्त्वा मे तु प्रति
सवनं सवनीयाः पुरोडाशा इत्यस्त्येव प्रतिसवनं भेदेनैव चोदकप्राप्त हविष्कृदाह्वानं कालभे
देन यद्यप्यमाणाविशेषतया तत्त्वानुपपत्तेः। यद्यपि पिपली संयाज्यांते ज्ञ्यनेन गार्हपत्य मंत्र स्थितैव
पत्नीतथापि उत्कर्षेश्लेशमवदाततार्थभेदेन ग्राह्यात्तचौवत्तथा वाजपेये ऋतपशवो प्रातःसवनका
ले प्राप्तप्रधानाचतुर्हसामकाले पश्चान्नेभि क्रियमाणोऽपि द्विग्यप्रैषोपि कालभेदादावर्त्तत एव
सत्यपि अकरणमंत्रत्वे पि दृष्टार्थत्वेन तज्जन्यस्मृतेर्विच्छेदात् तथा आग्नेयं तत्काकृष्णग्रीव आल
भेत सौम्यं बभ्रुं आग्नेयं कृष्णग्रीवमित्यत्र भेदेन प्रदानाद्बाण्यायाः समानजातीयायामोवोभयांगभूत
यांच्यातत्वकरणमंत्रत्वादेवावृत्तिः अनुवाक्यापामपि करणमंत्रत्वाभावे विधिर्दृष्टार्थत्वाविशेषा
त्प्रवर्हिर्वदावृत्तिः। एवं च मनोतामंत्रेऽपि द्रष्टव्यं प्रत्यक्षदाहरणमात्रमिति नात्र विशेषाशंका तत्र च

तै० ५०

निरूपितं तंत्रत्वं इति श्रीखंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायामेकादशस्य चतुर्थः पादः ॥ समाप्तः
समभमस्तु संवत् १८४९ ॥ ॥